

# Mithra kultus Rooma keisririigis

Jaan Lahe

**M**ithra on indoeuroopa päritolu jumal, kelle kultus oli oluline nii Mitanni riigis,<sup>1</sup> muistses Indias, Iraanis kui ka Rooma keisririigis.<sup>2</sup> Esmakordselt mainitakse Mit(h)ra nime vanimas säilinud indoiraani jumalate loetus, mis sisaldub heti kuninga Shuppiluliuma ja tema vasalli, Mitanni vürsti Mativaza vahelises lepingus. Viimane pärineb u. a.-st 1380 e. Kr. ja on leitud 1906. a. hettide muistsest pealinnast Hattushast (tänapäeval Boghazköy Türgis), kus asus heti kuningate arhiiv.<sup>3</sup> Ei ole sugugi juhuslik, et

Mithrat mainitakse lepingutekstis – tema nimi tähendas algselt “lepingut”<sup>4</sup> ning nii veedades kui ka Avestas esineb ta lepingute kaitsjana.<sup>5</sup> Siiski ei ole Mithra positsioon Indias ja Iraanis sama.<sup>6</sup> Nagu tolles Mitanni lepingus, esineb Mit(h)ra ka Indias alati paaris Varunaga<sup>7</sup>. Kuigi Mit(h)rat mainitakse veedades korduvalt, on ta seal iseseisva kujuna tugevasti kahvatunud, olles vaid üheainsa hümni peategelane (RV 3. 59).<sup>8</sup> Muidu on ta jumal Varunale allutatud valgusejumal.<sup>9</sup> Iraanis on Mithra ol-

<sup>1</sup> Hurrilaste riik Loode-Mesopotaamias 16.–13. saj. e. Kr. Juhtiv koht selles riigis kuulus ühele indoiraanlaste harule, keda on nimetatud “paraindialasteks”. Nende keel on suguluses veedade keele ehk arhailise sanskriti keelega. 14. saj. esimesel poolel muutus Mitanni riik hettide riigi vasallriigiks, 13. saj. keskpaiku e. Kr. purustasid riigi assüürlased. Vt. R. Ghirshman. *Iran. From the earliest Times to the islamic Conquest*. Penguin Books, 1978, lk. 60.

<sup>2</sup> Indias oli ta nimekuju Mitra, Rooma keisririigis Mithras.

<sup>3</sup> G. Lanczkowski. *Iranische Religionen*. – *Theologische Realenzyklopädie*. Band XVI, Berlin, New York, 1987, lk. 247–248; M. Clauss. *Mithras Kult und Mysterien*. Verlag C. H. Beck, München, 1990, lk. 13; vt. ka G. Dumézil. *Indoeurooplaste müüdid ja jumalad*. Varrak, 2001, lk. 189. Lepingu kohta lähemalt vt. G. Dumézil, *op. cit.*, lk. 106–108.

<sup>4</sup> H. D. Betz. *Mithrasreligion*. – *Religion in Geschichte und Gegenwart*. 4. Auflage. Bd. 5. Mohr Siebeck, lk. 1344; M. J. Vermaseren. *Mithras*. – *Die Religion in Geschichte und Gegenwart*. Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft. 3. Auflage. Vierter Band. J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen, 1960, lk. 1020; M. Clauss. *Mithras Kult und Mysterien*, lk. 13. Mit(h)ra nimi kujutab endast algupäraselt abstraktse, instrumentaalsufiksi *tra* abil tuletatud keskoost nimisõna (vrd. ladina *aratum* ‘ader’), verbist *mi-* ‘korraldama’, ‘kinnitama’ või *mi-* ‘vahendama’, tähenduses ‘sobi(mus)’, ‘lepe’, ‘leping’, olgu siis ‘kinnitus’ või ‘vahend’ (vrd. ladina *pax* ‘rahu(leping)’, tegusõnast *pango* ‘kinni lööma’, ‘kokku mätsima’). Jumalusena isikustatud ‘Sobi’ kaldub semantiliselt varjundina ‘Sobitajaks’ ja ‘Sobimeheks’, ‘Söbraks’ (hilisemas sanskriti keeles on meessoost *mithra* ‘sõber’, mitte niivõrd armas inimene kui liitlane, kellega oled teinud ‘sõpruslepingu’) (J. Puhvel. *Võrdlev mütoloogia*. Ilmamaa, Tartu, 1996, lk. 55–56).

<sup>5</sup> J. Gonda. *Die Religionen Indiens*. I Veda und älterer Hinduismus. Zweite, überarbeitete und ergänzte Auflage. *Die Religionen der Menschheit*. Herausgegeben von Christel Matthias Schröder. Band 11. Verlag W. Kohlhammer, Stuttgart, Berlin, Köln, Mainz, lk. 82; I. Gershevith. *The Avestan Hymn to Mithra*. University of Cambridge, Oriental Publ. nr. 4, 1959.

<sup>6</sup> G. Lanczkowski. *Iranische Religionen*, lk. 248.

<sup>7</sup> G. Dumézil. *Mitra Varuna*, Paris, 1953; J. Puhvel. *Võrdlev mütoloogia*, lk. 54–55. Varunale vastab Iraanis Ahura Mazda (G. Widengren. *Die Religionen Irans*. *Die Religionen der Menschheit*. Herausgegeben von Christel Matthias Schröder. Band 14. W. Kohlhammer Verlag, Stuttgart, 1965, lk. 16).

<sup>8</sup> J. Puhvel. *Võrdlev mütoloogia*, lk. 55.

<sup>9</sup> G. Dumézil. *Mitra Varuna*. Mithra positsiooni kohta veedades vt. ka J. Gonda. *Die Religionen Indiens*, lk. 82.

nud seevastu kogu aeg suhteliselt iseseisev ja väga isikupärane jumal, kes oli seotud erinevate valdkondade ja funktsioonidega.<sup>10</sup> Ta oli kosmilise ja sotsiaalse korra jumal,<sup>11</sup> sõjajumal,<sup>12</sup> saatusejumal ning kohtumõistja surnute üle,<sup>13</sup> viljakusejumal,<sup>14</sup> päikesejumal<sup>15</sup> ning inimkonna lunastaja.<sup>16</sup>

Kuigi Zarathustra usundireform<sup>17</sup> tõrjus Mithra kultuse tagaplaanile<sup>18</sup> ja keelustas talle härgade ohverdamise<sup>19</sup>, mängis Mithra iraani usundis suurt rolli ka veel pärast seda.<sup>20</sup> Partia ajajärgul<sup>21</sup> omandas Mithra usundis lausa keskse tähenduse ning jälgi tema kultusest võib leida iraani kultuuri

<sup>10</sup> G. Widengren. Die Religionen Irans, lk. 15.

<sup>11</sup> Sellena kehastab ta *asha't* (*ana't*), mis on iraani vaste India *ra'ta*le (G. Widengren, *op. cit.*, lk. 15). *ra'ta* tähistab nii kosmist kui ka eetilist korda (G. Dumézil. Indoeurooplaste müüdid ja jumalad, lk. 105; vt. ka M. Bois. Zoroastricy. Verovaniija i obyčai. 2-e izdanie, ispravlennoe. Izdatel'stvo Nauka, Moskva, 1988, lk. 15), kuid J. Gonda ütleb, et sellele mõistele on raske leida tänapäevast vastet (J. Gonda. Die Religionen Indiens, lk. 78; vt. ka J. Gonda *ra'ta* definitsiooni, *op. cit.*, *ibid.*). Lähimaks paralleelmõisteks *ra'ta*le on väljaspool indoeuroopa usundeid ilmselt egiptuse *maat*. *maat* on universaalne korraprintsiip, mis kehtib nii siin- kui sealpoolsuses, nii ühiskonnas kui ka looduses (*maat*'i kohta vt. nt. H. Schmid. Gerechtigkeit als Weltordnung, Tübingen, 1968).

<sup>12</sup> G. Widengren. Die Religionen Irans, lk. 23; G. Lanczkowski. Iranische Religionen, lk. 248.

<sup>13</sup> E. Lehmann. Die Perser, lk. 222; M. Bois. Zoroastricy, lk. 37.

<sup>14</sup> G. Widengren. Religionen Irans.

<sup>15</sup> Mithra ja päikese samastamise algeid võib leida aga juba 5. või 4. saj-st e. Kr. Juba Yasht 10 leiduvas hümnis Mithrale võib leida vihjeid talle kui päikesejumalale (M. Clauss. Mithras Kult und Mysterien, lk. 13). J. Puhvel juhib tähelepanu tõsiasjale, et Mithra seos päikesega on säilinud ka tänapäeva pärsia keeles, kus *mihr*, *mehra* tähendab päikest. Samas tähendab *mihra* usupärsia keeles ka sõprust (vrd. sanskriti *mithra* 'sõber') (J. Puhvel. Vördlev mütoloogia, lk. 107). Vt. ka Strabon 15, 3, 13 (pärsilased nimetavad Heliost Mithraks). Erinevalt Iraanist oli Mitra aga Indias juba varasel ajal päikesega seotud. Nii öeldakse RV 6, 51, 1, et päike on Mitra suur silm.

<sup>16</sup> G. Widengren. Die Religionen Irans, lk. 203; J. Duchesne-Guillemin. Muistse Iraani usund, lk. 263.

<sup>17</sup> G. Widengren paigutab Zarathustra elu ja tegevuse ajavahemikku 1000–600 e. Kr. (G. Widengren. Die Religionen Irans, lk. 61), M. Bois ajavahemikku 1500–1200 e. Kr. (M. Bois. Zoroastritsõ, lk. 26–27), J. Duchesne-Guillemin ütleb aga, et Zarathustra elas ja jutlustas mõni aeg enne Ahhemeniidide võimu tõusu (J. Duchesne-Guillemin. Muistse Iraani usund. – Historia religionum. Ed. G. Widengren & C. J. Bleeker, II kd. 1988–1990 (käsikiri), lk. 218). Viimast arvamust esindab ka G. Lanczkowski, kes paigutab Zarathustra eluaja u. a. 600 ning see aramus on praegu ka kõige levinum (G. Lanczkowski. Iranische Religionen, lk. 250). Probleemi kohta vt. M. Stausberg. Die Religion Zarathustras. Geschichte-Gegenwart-Rituale. Bd 1. Verlag W. Kohlhammer, Stuttgart, 2002, lk. 26–31. Zarathustra reformi olulisus on iraani usundi uurijate poolt üldtunnustatud (E. Lehmann. Die Perser. – Lehrbuch der Religionsgeschichte. Herausgegeben von P. D. Chantepie de la Saussaye. Dritte vollständig neu bearbeitete Auflage. 2. Bd. Verlag von J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen, 1905, lk. 185; G. Widengren. Die Religionen Irans, lk. 60; J. Puhvel. Vördlev mütoloogia, Tartu, 1996, lk. 103; G. Dumézil. Indoeurooplaste müüdid ja jumalad, lk. 111). Zarathustra usundireformi sisu suhtes on teadlastel siiski eriarvamusi. Vt. G. Dumézil, *op. cit.*, lk. 191.

<sup>18</sup> M. J. Vermaseren. Mithras, lk. 1020; J. Puhvel. Vördlev mütoloogia, lk. 107. Seda võib järeltada tõsiasjast, et Zarathustrale omistatavates Gatha-hümnides Mithrat ei mainita (G. Widengren. Die Religionen Irans, lk. 14).

<sup>19</sup> H. Lommel. Mithra und das Stieropfer. Paideuma 3, 1944/49, lk. 207–218. Zarathustra astus vastu loomade ohverdamisele üleüldse (vt. G. Lanczkowski. Iranische Religion, lk. 252; G. Widengren. Religiooni fenomenoloogia, I kd. (käsikiri), lk. 192) ning ka Zarathustra usundi tänapäevaste järgijate, parside, kultus on veretu (G. Widengren, *op. cit.*, *ibid.*).

<sup>20</sup> M. J. Vermaseren. Mithras, lk. 1020.

<sup>21</sup> S. t. ajajärgul, mil Iraani valitses partia päritolu Arshakiidide dünastia (247 e. Kr.–227 p. Kr.). Partlased on iraani päritolu karjakasvatjarahvas, kes asustas Meedia ja Baktria vahele jääva kiltmaa, mis kandis nende järgi Partia nime ja vastab ligikaudu praegusele Horasani provintsile Iraanis. Vabastanud end Arshak I (Arshakiidide dünastia rajaja) juhtimisel Seleukiidide võimu alt, vallutasid partlased Iraani ning rajasid suurriigi, mille territoorium ulatus mõnda aega Eufratist Induseni (pealinn oli Ktesiphon Tigriise ääres). 227. a. alistusid partlased sassaniididele.

mõjupiirkonnast ka väljaspool Pärsiat (Väike-Aasiast, Armeenias).<sup>22</sup> Mithra kuju figureerib ka sassaniidide aja apokalüptilises kirjanduses.<sup>23</sup> Rooma keisririigis tekkisid Mithra müsteeriumid, mis levisid erakordselt ulatuslikul alal ja leidsid endale rohkesti poolehoidjaid, ehkki vaieldakse selle üle, kuidas tuleks mõista Iraani Mithra kultuse ja Rooma Mithrase müsteeriumide omavahelist suhet.

## Kultuse leviku ajalised ja ruumilised piirid

Rooma keisririigis oli Mithra(se) kultus üks paljudest orientaalse päritoluga kultustest, mis levisid seal meie ajaarvamise esimestel sajanditel. Vanimad meile teadaolevad allikad, mis tõendavad Mithra kultuse olemasolu Rooma keisririigis, pärinevad 1. saj. lõpust ja 2. saj. algusest.<sup>24</sup> 2. sajandil kasvab allikate hulk lausa hüppeliselt ja tõendab, et

<sup>22</sup> H. D. Betz. *Mithrasreligion*, lk. 1344; M. Clauss. *Mithras Kult und Mysterien*, lk. 14–17. Kommagene kuninga Antiochos I (u. 70–35 e. Kr.) hauapühamu seinal Nemrud Daghis (tänapäeva Türgis) leidud jumalate loetelu, milles mainitakse ka Mithrat, kes on samastatud Apollon-Helios-Hermesega. J. Duchesne-Guillemini arvates võidi Mithrat samastada Hermesega seetõttu, et ta oli eelnevalt assimileerunud paabeli jumala Nabuga (J. Duchesne-Guillemin. *Muistse Iraani usund*, lk. 239). Pühamu kohta vt. veel: M. Clauss. *Mithras Kult und Mysterien*, lk. 15–17. M. Clauss juhü tähelepanu faktile, et tervelt kuus Pontose kuningat kandsid teofoorset nime Mithridates ('Mithra and') (M. Clauss. *Mithras Kult und Mysterien*, lk. 14); G. Widengren. *Die Religionen Irans*, lk. 209; D. Leng. *Armjane. Narod-sozidatel'*. Tsentropoligraf, Moskva, 2004, lk. 150; M. J. Vermaseren. *Mithras*, lk. 1020; Et Mithra kultust edendasid Armeenias parlastest kuningad, kinnitavad mitmed antiikautorite teated. Nii jutustab nt. Cassius Dio (LXIII, 5, 1 j.) ja Suetonius (*Nero* 23), kuidas kuningas Tiridates kohtus keiser Neroaga ja ütles talle, et ta tuli tema juurde, et austada teda nagu Mithrat. Nero suhetest Mithra kultusega vt. Plinius Vanem. *Nat Hist*, XXX, 1, 6; D. Leng. *Armjane. Narod-sozidatel'*, lk. 149; G. Widengren. *Die Religionen Irans*, lk. 209.

<sup>23</sup> Bundahishn'is ohverdab jumal Mithra aegade lõpul sõnni, kelle nimi on Hadajosh. Tema rasvast ja üdist ning valgest haomast (= India *soma*; teatava taime võsude tampimisel saadud mahl, mida selle toksilise, ergutava toime tõttu peeti jumalikuks, igavest elu andvaks joogiks. Selle joogi valmistamine, jumalatele ohverdamine ja selle joomine moodustab zoroastristliku kultuse põhitseremoonia veel tänapäevalgi) valmistatakse jook, mis antakse surnuist üles tõusnud inimestele. See muudab nad surematuks (J. Duchesne-Guillemin. *Muistse Iraani usund*, *ibid*; M. Bois. *Zoroastricy*, lk. 39). Nõnda esineb Mithra siin kui jumal, kes annab inimestele uue, igavese elu. J. Duchesne-Guillemin ütleb, et surematuse saavutamine oli kindlalt härja ohverdamise peaesmärk hilisemas Mithra müsteeriumis (J. Duchesne-Guillemin. *Muistse Iraani usund*, lk. 248). Iraani mütolooias on juttu kolmest olulisest sõnniohverdamisest: esmalt tapab Ahriman ürgsõnni, kelle seemnest tekivad esimesed inimesed ja veised. Seejärel ohverdavad sõnni esimesed inimesed ning viimaks ohverdab Mithra aegade lõpul sõnni, et anda elu surnuist üles tõusnud inimestele. Kuigi Zarathustra loomade ohverdämist vastustas, jäi tava ohverdada sõnne püsima ka pärast Zarathustrat. On teateid, et sassaniidide valitsejad töid väga suurearvulisi sõnniohvleid (J. Duchesne-Guillemin. *Muistse Iraani usund*, lk. 248).

<sup>24</sup> Vanimad teada olevad ja kindlalt dateeritavad Mithra kultusega seotud mälestised on raidkiri Frankfurt-Heddernheimist, mis teatab XXXII Rooma kodanike vabatahtlike kohordi pealiku pühitsemisest Mithra kultusesse (dateeritud aega enne aastat 90); ratsanik Tacituse poolt püstitatud altar Heddernheimi *mithraeum*'ist (dateeritud aega enne aastat 110); XV Apollinarise leegioni sõduritelt pärinev pühendusraidkiri Bad Deutsch-Altenburgist (Austria) (dateeritud keiser Traianuse valitsusaega (98–117))(M. Clauss. *Mithras Kult und Mysterien*, lk. 31); Briti Muuseumis asuv reljef, mis kujutab Mithrat hõrga tapmas ja mille on lasknud valmistada Titus Claudius Livianus, kes sai 101. a. *praefectus praetorio*'ks (M. J. Vermaseren. *Mithras in der Römerzeit, Mithras in der Römerzeit. – Die orientalischen Religionen im Römerreich*. Herausgegeben von Maarten J. Vermaseren, E. J. Brill, Leiden, 1981, lk. 98). Sellel reljefil olev raidkiri on vanim teadaolev Mithra kultusega seotud mälestis Roomast (M. Clauss dateerib selle aega enne a.-t 120; vt. M. Clauss. *Mithras Kult und Mysterien*, lk. 32). Lisaks nimetatud mälestistele tuleks siin ära nimetada ka vanimad kirjalikud teated Mithra kultuse kohta. Plinius Vanem teatab, et keiser Nero (54–68) olevat lasknud end pühitseda Mithra müsteeriumidesse (*Nat Hist*, XXX, 1, 6). Rooma luuletaja Statius (u. 40–96) mainib oma eeposes "Thebais" (1, 719–720) u. 80.–90. a., et ta on näinud Roomas ühes grotis kujutist Mithrast, kes haarab kinni vastutõrkuvast härjast. II sajandist on Mithra kujutisi teada juba massiliselt, mistõttu kultuse leviku kõrgaeg tulebki paigutada II sajandisse (M. J. Vermaseren. *Hellenistlikud usundid*, lk. 283; M. Clauss. *Mithras Kult und Mysterien*, lk. 33 jj.).

2. sajandil levis kultus peaaegu tervel Rooma riigi territooriumil.<sup>25</sup> 2. sajandit peetakse seepärast Mithra kultuse leviku kõrgajastuks.<sup>26</sup> 3. sajandist on allikaid vähe, kuid allikate hulk kasvab taas 4. sajandil, mida peetakse seepärast Mithra kultuse uueks õitseajaks.<sup>27</sup> On teada, et Mithra kultus mängis olulist rolli 4. saj. "paganluse renessansis"<sup>28</sup>, kuid veel samal sajandil lakkas ta koos teiste mittekristlike usunditega Rooma riigis olemast.<sup>29</sup>

Mithra kultus levis peaaegu kogu Rooma riigi alal. M. Claussi andmetel on Mithra kultuse olemasolu tõendatav Rooma riigi alal rohkem kui 420 paigas.<sup>30</sup> Kõige rohkem jälgi Mithra kultusest on säilinud Reini ja Doonau jõe ääres asunud *limes*'e ääres ning Britannias, Süürias ja Aafrikas asunud *limes*'e ääres.<sup>31</sup> Nendeks jälgedeks on eeskätt Mithra pühamud – *mithraeum*'id –, millest kõige kuulsamad asuvad Roomas (St. Prisca *mithraeum*), Ostias, Londonis, Meridas (Hispaanias), Heddernheimis (Saksamaal), Carnuntumis Viini lähedal, Sarmizegetusas

Rumeenias<sup>32</sup> ning Süüria-Mesopotaamia alal (Dura Europos, Caesarea Maritima, Doliche).<sup>33</sup> Paljudes asulates on olnud koguni suur hulk erinevaid *mithraeum*'e. Nii on Ostias kaevatud välja 17 Mithra pühamut<sup>34</sup> ja Rooma linnast on teada ligi 100 erinevat *mithraeum*'i.<sup>35</sup> Siiski ei levinud Mithra kultus kõigil Rooma riigi aladel võrdselt. Vastandina Balkani poolsaare põhjaosale oli näiteks Kreeka alal kultuse levik tagasihoidlik.<sup>36</sup> Kuid ei ole provintse, kus Mithra kultus oleks olnud täiesti tundmatu.

### Allikad Rooma keisririigi aegse Mithra kultuse kohta

Me tunneme Mithra kultust peamiselt väljakaevatud kultusehitiste, *mithraeum*'ide, ning neist leitud skulptuuride ja freskode põhjal.<sup>37</sup> Ainsad originaalsed, s. t. kultuse järgijatelt pärinevad kirjalikud allikad on *mithraeum*'idest leitud votiivraidkirjad<sup>38</sup>

<sup>25</sup> M. Clauss. *Mithras Kult und Mysterien*, lk. 33.

<sup>26</sup> M. Clauss. *Mithras Kult und Mysterien*, lk. 33.

<sup>27</sup> M. Clauss. *Mithras Kult und Mysterien*, lk. 37.

<sup>28</sup> M. Clauss. *Mithras Kult und Mysterien*, lk. 39.

<sup>29</sup> M. Clauss. *Mithras Kult und Mysterien*, lk. 39. Vanimad Mithra kultusega seotud mälestised pärinevad 4. saj. lõpust (M. Clauss. *Mithras Kult und Mysterien*, lk. 40–41).

<sup>30</sup> M. Clauss. *Mithras Kult und Mysterien*, lk. 9.

<sup>31</sup> M. J. Vermaseren. *Mithras*, lk. 1021. W. Burkert ütleb, et Mithra kultuse levik Rooma keisririigis järgib legionide marsruute (W. Burkert. *Antike Mysterien Funktionen und Gehalt*. Zweite, unveränderte Auflage. Verlag C. H. Beck, München, 1991, lk. 14).

<sup>32</sup> M. J. Vermaseren, *op. cit.*, *ibid.*

<sup>33</sup> H.-D. Betz. *Mithrasreligion*, lk. 1345.

<sup>34</sup> M. Clauss. *Mithras Kult und Mysterien*, lk. 52.

<sup>35</sup> M. J. Vermaseren. *Mithras*, lk. 1020.

<sup>36</sup> Seda on püütud seletada kreeklaste vihaga pärslaste kui oma põlisvaenlaste vastu (M. J. Vermaseren, *op. cit.*, lk. 1021; K. Latte. *Römische Religionsgeschichte*, lk. 350; vt. ka M. P. Nilsson. *Geschichte der griechischen Religion*. Zweiter Band. Die hellenistische und römische Zeit. Vierte, unveränderte Auflage. Verlag C. H. Beck, München, 1988, lk. lk. 668–669). M. Claussi arvates ei tundu niisugune seletus siiski veenev (vt. tema põhjendusi: M. Clauss. *Mithras Kult und Mysterien*, lk. 17).

<sup>37</sup> M. J. Vermaseren. *Mithras*, lk. 1021; M. P. Nilsson. *Geschichte der griechischen Religion*, lk. 668. M. Claussi andmetel on säilinud 650 reljeefi, mis kujutavad Mithrat hõrga tapmas. Peale nende on teada veel 500 muud reljeefi, mida saab seostada Mithra kultusega Rooma keisririigis (M. Clauss. *Mithras: Kult und Mysterien*, lk. 9).

<sup>38</sup> W. Burkert. *Antike Mysterien*, W. Burkert, *Antike Mysterien*, lk. 23; M. J. Vermaseren. *Mithras in der Römerzeit*, lk. 109–110. Votiivraidkirjad on avaldatud kogumikus: M. J. Vermaseren (koostaja). *Corpus Inscriptionum et Monumentorum Religionis Mithriacae I–II*, Hagae Comitibus 1956–1960. M. Claussi andmetel on teada 1000 Mithra kultusega seotud raidkirja (M. Clauss. *Mithras Kult und Mysterien*, lk. 9).

ning “Mithra liturgia”.<sup>39</sup> Antiikautorite teated Mithra kultuse kohta on äärmiselt napid. Need pärinevad kas Mithra kultuse suurimate vastaste, kristlike kirikuisade (Justinus Märter, Tertullianus, Hieronymus) sulest ning on tendentslikud,<sup>40</sup> või platoonilistelt filosoofidelt (Porphyrios). Viimasel juhul esindavad nad mitraismi platonistlikku interpretatsiooni. Kirjalikul kujul puudub meil isegi Mithra müsteeriumi kultuslegend.<sup>41</sup> Seetõttu on meie teadmised Mithra kultusest äärmiselt piiratud. Pole siis ime, et isegi küsimuses, milles seisnes mitraismi põhisisu, erinevad uurijate arvamused (vt. ptk. “Mitraistliku õpetuse põhisisu”).

## Kultuslegend

Mitraistlik kultuslegend on rekonstrueeritav peamiselt *mithraeum*’idest leitud kultusreljeefide põhjal, mis kirjeldavad tähtsamaid sündmusi Mithra elust. Kõik Rooma riigi aladelt leitud mitraistlikud kultusreljeefid on põhimõtteliselt sarnased.<sup>42</sup> Nende keskel kujutatakse härga tapvat Mithrat, kellest paremal ja vasemal seisavad Mithra kaks kaaslast, jumalused Cautes (hoiab käes ülestõstetud tõrvikut) ja Cautopates (hoiab käes langetatud tõrvikut). Neid kujutatakse samas riietuses nagu Mithrat ennast. Nad on Mithra hüpostaasid, kes viitavad Mithra kui päikese-

jumala erinevatele aspektidele: Cautes, kes hoiab käes tõstetud tõrvikut, sümboliseerib tõusvat päikest, Cautopates, kes hoiab käes langetatud tõrvikut, sümboliseerib loovuvat päikest. Võib-olla kehastavad nad ka kevadet ja sügist, elu ja surma.<sup>43</sup> Nende asetus Mithra suhtes (paremal või vasemal) võib varieeruda.<sup>44</sup> Kesket härjatapmisstseeni ümbritseval raamistusel on kujutatud teisi Mithraga seotud sündmusi – Mithra sündi, Mithra veeimet, härjajahti, Mithra ja Soli ühist pidusööki ja Mithra taevaminekut. Lisaks neile on kujutatud seal veel teisigi, peamiselt kreeka- ja rooma mütoloogiast tuntud isikuid ja stseeni (Jupiter ja gigandid, magav Saturnus). Olulist rolli mängib reljeefidel astraalne ja kosmiline sümboolika (neli aastaaga, neli tuulejumalat, kaksteist sodiaagi tähtkuju). Mithra tähtsamate tegude “dogmaatiline” järjestus (M. J. Vermaseren) on mitraistlikel reljeefidel sama hästi jälgitav nagu kristlikel sarkofaagidel Jeesuse elu sündmuste järjestus – see algab Mithra sünniga ja lõpeb tema taevaminekuga, kuid nende kahe sündmuse vahele jäävate sündmuste järjekord võib olla siiski varieeruv.<sup>45</sup> Mithra üksikute tegude kronoloogiline järjestus ei ole seega reljeefide põhjal rekonstrueeritav, mistõttu kõik katsed seda teha on vaid oletuslikud.<sup>46</sup> Järgnev katse kirjeldada mitraistlikku kultuslegendi tugineb peamiselt M. J. Vermasereni ja M. Claussi rekonstruktsioonidele.

<sup>39</sup> 2.–4. sajandist pärinev kreekakeelne Egiptusest pärit tekst (PGrM IV. 475–820), mis jutustab samuti hinge laskumisest läbi nelja elemendi ning tema tõusust läbi seitsme planetaarse sfääri, kuni ta jõuab päikesejumala juurde ja näeb teda palgest palgesse. Kuigi sarnasus mitraismiga on ilmne ja sellele juhtis tähelepanu juba “liturgia” avaldaja A. Dietrich 1903. a. (vt. A. Dietrich. Eine Mithrasliturgie, Leipzig-Berlin, 1923), vaieldakse tänaseni, milline on tolle teksti tegelik seos mitraismiga (H. D. Betz. Mithrasreligion, 1346). M. J. Vermaseren eitab teksti mitraistlikku algupära (M. J. Vermaseren. Mithras). Ka W. Burkert ütleb, et väide, et Mithra liturgias kirjeldatakse mitraismis kultuslikult läbimängitud hinge taevareisi, pole leidnud kinnitust (W. Burkert. Antike Mysterien, lk. 57). Seevastu leiab M. Clauss, et teksti ehtsuses, s. t. mitraistlikus päritolus on kaheldud ebaõiglaselt (M. Clauss. Mithras Kult und Mysterien, lk. 115). M. Clauss vaatleb liturgiat kui palvete seeriat, mida vastpühitsetud müst (s. t. müsteeriumisse pühitsetu) luges oma vastuvõtmisel kogudusse (M. Clauss. Mithras Kult und Mysterien, lk. 114–115; vt. ka lk. 116–117).

<sup>40</sup> M. J. Vermaseren. Mithras in der Römerzeit, lk. 97.

<sup>41</sup> W. Burkert. Antike Mysterien, lk. 14.

<sup>42</sup> M. J. Vermaseren. Mithras in der Römerzeit, lk. 98.

<sup>43</sup> M. J. Vermaseren, Mithras in der Römerzeit, lk. 100–101.

<sup>44</sup> M. J. Vermaseren, Mithras in der Römerzeit, lk. 101.

<sup>45</sup> M. J. Vermaseren, Mithras in der Römerzeit, lk. 102.

<sup>46</sup> M. Clauss. Mithras Kult und Mysterien, lk. 64 ja 71.

## a) Mithra sünnile eelnenud sündmused

Mõnedel mitraistlikel reljeefidel (näiteks Saksamaalt Heddernheimist leitud kultusreljeefil) on kujutatud antiikmütoloogiast hästi tuntud tegelasi, nagu seda on Jupiter ja gigandid ning magav Saturnus.<sup>47</sup> M. J. Vermaseren on need sündmused integreerinud “mitraistlikku õndsuslukku” kui Mithra sünnile eelnenud müütilises “eelajaloos” aset leidnud sündmused. M. J. Vermasereni arvates oli Saturnus, keda samastati Saeculumi või Aioniga (ajajumal),<sup>48</sup> Mithra kultuse mütoloogias peajumal. Tä oli olemisele alusepanija, valitseja aja, jumalate ja inimeste üle.<sup>49</sup> M. J. Vermaseren usub, et nagu vana-rooma mütoloogias, nii järgnes ka Mithra kultuse mütoloogias Saturnuse valitsusele Jupiteri valitsus. Kuna mõnedel kultusreljeefidel (ka Heddernheimis) kujutatakse Jupiteri pärast võitlust gigantidega vahetult enne Mithra sündimist,<sup>50</sup> siis oletab M. J. Vermaseren, et see sündmus eelnes Mithra sünnile.<sup>51</sup> Sel kombel ühendab M. J. Vermaseren Mithra

juba Hesiodose “Theogonias” esineva jumalate järgluse müüdiga.

## b) Mithra sünd

Nii antiikautorid (Justinus Märter,<sup>52</sup> Commodianus,<sup>53</sup> Lydus,<sup>54</sup> Firmicus Maternus<sup>55</sup>), mitraistlikud raidkirjad kui ka kultusreljeefid kujutavad Mithrat sündimas kaljust.<sup>56</sup> Kalju sümboliseerib taevavõlvi (firmamenti).<sup>57</sup> Niisugune sünd viitab Mithrale kui valgusejumalale.<sup>58</sup> Seda Mithra olemuse aspekti rõhutatakse reljeefidel, kus Mithra hoiab käes tõrvikut: tõrvikuga toob Mithra valguse. Ta on *genitor luminis*, valguse looja ja päikesejumalana on ta ka ise valgus.<sup>59</sup> Mõnikord kujutatakse juba vastsündinud Mithrat hoidmas käes sümboleid (pistoda, viljapea, vibu ja nooled), mis viitavad tema tulevastele imetegudele, eeskätt härjatapmisele.<sup>60</sup> Mõnikord kujutatakse vastsündinud Mithrat gloobust käes hoidvana. See viitab Mithrale kui kosmose valitsejale (kosmokraatorile), nii nagu sodiaagi märgid viitavad talle kui aja valitse-

<sup>47</sup> H. D. Betz. *Mithrasreligion*, lk. 1345.

<sup>48</sup> M. J. Vermaseren. *Mithras in der Römerzeit*, lk. 103. Ajajumalana kujutati teda tiivulisena, tema ümber on keerdus madu. Tä kehal on kujutatud sodiaagimärgid ja tal on kohutav avatud lõugadega lõvi- või hundipea. Rõngas madu sümboliseerib ajaringi, avatud lõugadega kiskjapea aga aja hävitavat toimet (M. J. Vermaseren. *Mithras in der Römerzeit*, lk. 111; M. J. Vermaseren. *Hellenistlikud usundid*, lk. 297). J. Doresse juhib tähelepanu tõsiasjale, et *mithraeum*’ides leiduvad lõvipäise ajajumala kujutised meenutavad väga gnostilistes tekstides kirjeldatud demiurg Jaldabaothi (J. Doresse. *Gnostitsism. – Historia religionum*. Ed. G. Widengren & C. J. Bleeker, II kd, 1988–1990 (käsikiri), lk. 352). Sarnast lõvipeaga olendit kohtab ka hiisantiiksetel maagilistel gemmidel (vt. kaanepilti: J. Lahe. *Gnoosis ja algkristlus*. Kodutrükk, Tallinn, 2001). On huvitav, et Yorki (Eburacum) *mithraeum*’is on kohutav Aion samastatud kurjuseprintsibiga ning teda nimetatakse seal iraani traditsioonile vastavalt *deus Arimanius*. On teadlasi, kes peavad kõiki lõvipeaga jumalusi kurjuseprintsibi kehastuseks ja väidavad, et nagu iraani usundis, nii oli dualism oluline ka mitraismis. On siiski ilme, et lõvipeaga jumalana kujutatakse *mithraeum*’ides kõrgemat Jumalat (*theos hypsistos; deus exsuperantissimus*). (M. J. Vermaseren. *Mithras in der Römerzeit*, lk. 112)

<sup>49</sup> M. J. Vermaseren. *Mithras in der Römerzeit*, lk. 103.

<sup>50</sup> Vt. H. D. Betz. *Mithrasreligion*, lk. 1345.

<sup>51</sup> M. J. Vermaseren. *Mithras in der Römerzeit*, lk. 103.

<sup>52</sup> *Dialogus cum Tryphone* 70.

<sup>53</sup> *Instructiones* 1, 13.

<sup>54</sup> *De Mensibus* 3, 26.

<sup>55</sup> *De errore profanarum religionum* 20, 1.

<sup>56</sup> M. Clauss. *Mithras Kult und Mysterien*, lk. 71 jj.

<sup>57</sup> M. Clauss. *Mithras Kult und Mysterien*, lk. 74; M. J. Vermaseren. *Mithras in der Römerzeit*, lk. 103; M. J. Vermaseren. *Hellenistlikud usundid*, lk. 292; M. J. Vermaseren. *Mithras*, lk. 1021. Seetõttu kannab Mithra tiitleid *petra genitrix* ja *saxigenus* (M. J. Vermaseren. *Mithras*, lk. 1021).

<sup>58</sup> M. Clauss. *Mithras Kult und Mysterien*, lk. 74; M. J. Vermaseren. *Mithras*, lk. 1021.

<sup>59</sup> M. Clauss. *Mithras Kult und Mysterien*, lk. 74.

<sup>60</sup> M. J. Vermaseren. *Mithras in der Römerzeit*, lk. 103; M. Clauss. *Mithras Kult und Mysterien*, lk. 74.

jale.<sup>61</sup> On ka üksikuid reljeefe, mis kujutavad Mithrat sündimas mitte kaljust, vaid puust – Dieburgis (Baier);<sup>62</sup> ka Heddernheim, kui- gi seal esineb selle kõrval ka traditsiooniline kaljustsünni kujutis,<sup>63</sup> kuid selline versioon Mithra sündimisest on haruldane ja selle sümboolne tähendus ei ole teada.<sup>64</sup>

### c) Mithra veeime

Paljudel kultusreljeefidel kujutatakse Mithrat laskmas vibuga nooli kaljusse, kust hakkab siis vett välja purskama. Sageli kujutatakse ka Mithra kaaslasid Cautest ja Cautopatest seda vett joomas. Üks St. Prisca *mithraeum*’i raidkiri lubab identifitseerida tolle vee surematusejoogi – nektarina.<sup>65</sup> Vesi on siin seega surematuse sümbol ja imeteo mõte on järelikult, et Mithra annab omadele surematuse.<sup>66</sup> Ka Mithra enese kohta kasutatakse epi- teeti *fons perennis* (igavene allikas).<sup>67</sup> M. J. Vermaserens oletab, et Mithra tegi tolle veeime Saturnuse enda korraldusel, sest ühel reljeefil (Virunumi *mithraeum*’ist) kujutatakse selle sündmuse juures Saturnust.<sup>68</sup>

### d) Härjajaht

Mithra tähtsaimale “õndsusteole”, härja ohverdamisele, eelneb pikemaajaline võitlus Mithra ja härja vahel. Nad on jõult peaaegu võrdsed vastased, kuid viimaks osutub Mithra ikkagi loomast tugevamaks. Eriti üksikasjalikult ku-

jutatakse selle võitluse erinevaid faase Reini ja Doonau aladelt pärinevatel kultusreljeefidel.<sup>69</sup> Parimaks näiteks on selle kohta Heidelberg-Neuenheimist (Baden-Württemberg) pärinev reljeef, kus kujutatakse kõigepealt rahulikult rohtu söövat härja. Seejärel kujutatakse Mithrat härja õlgadel kandmas,<sup>70</sup> kuid ilmselt õnnestub loomal end lahti rabelda, sest järgmisel pildil kujutatakse Mithrat ratsutamas härja seljas ja klammerdumas määratseva härja kaela külge. Viimane stseen kujutab, kuidas Mithra lohistab võidetud härja enda järel.<sup>71</sup> On ilmne, et võidukas Jumal on teel koopasse, kus toimub draama lõppvaatus – härja ohverdamine.

### e) Härja ohverdamine

Seda Mithra kõige tähtsat tegu on kujutatud kokku 650 reljeefil.<sup>72</sup> Et sündmus oli Mithra kultuses keskne, sellele ei viita mitte ainult kultusreljeefide erakordselt suur arv, vaid ka asjaolu, et seda sündmust kujutav pilt asus alati kultusreljeefi keskel ja oli kujutatud suuremalt kui teised Mithraga seotud sündmused. Tuues paralleele ristiusuga, võib öelda, et sellel sündmusel oli Mithra kultuses samasugune tähtsus nagu Jeesuse ristisurmal ja ülestõusmisel kristlikus kuulutuses. Pea kõigil reljeefidel kujutatakse sündmust ka sarnaselt: früügia mütsi ja lehvivat mantlit kandev Mithra sööstab põlve härja laudjale surudes ja jalga vastu ühte härja tagajäset toetades loomale selga, haarab ühe käega kinni tema sõõrmetest ja lööb tei-

<sup>61</sup> M. Clauss. Mithras Kult und Mysterien, lk. 78; M. J. Vermaseren. Mithras in der Römerzeit, lk. 103.

<sup>62</sup> M. Clauss. Mithras Kult und Mysterien, lk. 77.

<sup>63</sup> H. D. Betz. Mithrasreligion, lk. 1345.

<sup>64</sup> M. Clauss. Mithras Kult und Mysterien, lk. 77.

<sup>65</sup> M. J. Vermaseren. Hellenistlikud usundid, lk. 292; M. J. Vermaseren. Mithras in der Römerzeit, lk. 103.

<sup>66</sup> M. Clauss. Mithras Kult und Mysterien, lk. 80. M. Clauss tõmbab siin paralleele Jeesuse sõnadega “eluveest” (Jh 4, 10 jj.) (M. Clauss. Mithras Kult und Mysterien, lk. 80). Igavese elu sümbolina kohtab vett UT-s veel mujalgi (nt. eluvee jõgi – Ilm 21, 1), kuid elu sümbolina on vesi oluline kogu muistses Lähis-Idas (vt. T. Saare. Sümbolikaleksikon. Märksõnad: Mesopotaamia sümbolika: vesi (lk. 28); Iisraeli ja juutluse sümbolika: vesi (lk. 67–68); kristlik sümbolika: vesi (lk. 231) ja islami sümbolika: vesi (lk. 194).

<sup>67</sup> M. Clauss. Mithras Kult und Mysterien, lk. 81. Ka siin võib tõmmata paralleeli kristlusega, kus allikas on üks Kristuse sümboleid (vt. T. Saare. Sümbolikaleksikon. Kristlik sümbolika, märksõna “allikas” (lk. 204).

<sup>68</sup> M. J. Vermaseren. Mithras in der Römerzeit, lk. 103.

<sup>69</sup> M. Clauss. Mithras Kult und Mysterien, lk. 83.

<sup>70</sup> See on huvitav paralleel varakristlikele Hea Karjase kujutistele, kus Kristust kujutatakse just täpselt samamoodi õlgadel lammast kandmas.

<sup>71</sup> M. Clauss. Mithras Kult und Mysterien, lk. 83–84.

<sup>72</sup> M. Clauss. Mithras Kult und Mysterien, lk. 9.

se käega pistoda loomale kehasse. Kummalgi pool härga seisavad Cautes ja Cautopates, kes on rietatud samamoodi nagu Mithra. Härja juures on tegevad mitmed loomad: koer, kes lakub tapetava härja verd, madu, kes samuti üritab verd juua, ning skorpion, kes klammerdub härja genitaalide külge. Härja kõhu all on kujutatud lõvi ja krateri. Tapetava härja verest või sabast kasvavad viljapead.<sup>73</sup>

Ei ole kahtlust, et mitraistide jaoks oli härja tapmine kosmiline sündmus, mis puudutas taevast ja maad, jumalaid ja inimesi, igavikku ja aega.<sup>74</sup> Et tegemist ei olnud lihtsalt surmamise ja hävitamisega, vaid ohvriga, ilmneb mitmest tõsiasiast: looma verest sündisid inimestele kasulikud kultuurtaimed;<sup>75</sup> tapetavat härga kujutatakse sageli sidemetega kaunistatuna, nagu antiikajal oli üldiselt tavaks kaunistada ohvriloomi.<sup>76</sup> M. J. Vermaseren oletab, et tõenäoliselt sai Mithra korralduse härja tapmiseks Jupiterilt<sup>77</sup> või Saturnuselt,<sup>78</sup> kuid mitte vahetult, vaid kahe vahendaja kaudu: Saturnus andis oma korralduse edasi Sol-Apollonile (mitraistlikel reljeefidel kujutatakse sageli Mithra suhteid tolle jumalusega), too saatis aga seda Mithrale teatama oma käskjala ronga.<sup>79</sup> Kuid sellised üksikasjad põhinevad loomulikult vaid oletustel.

Mithra härjaohverdamises on nähtud astronoomilist allegooriat. Juba antiikajal selgitas Porphyrios,<sup>80</sup> et härg on Kuu, mis saab suurima väe, kui ta asub sõnni tähtkujus. Kuujumalat

(Lunat) kujutatakse mitraistlikel reljeefidel tõepoolest sageli ning seos härja ja Kuu vahel oli kreeka-rooma mütoloogias sügavalt juurdunud. Seos härja ja Kuu vahel ilmneb ka Doonau-maadelt pärinevatel kultusreljeefidel, mis kujutavad härga poolkuu-kujulises paadis.<sup>81</sup> Ka hiljem on härjaohverdamist seletatud allegooriana, milles härg sümboliseerib sõnni tähtkujut, Mithra aga päikest. Allegooria kujutaks sel juhul, kuidas päike läbib sõnni tähtkujut. Ka härja tapmise juures kujutatud loomi on tõlgendatud astronoomiliselt: koer on Orioniga samastatud Mithra saatja jne. Kuigi astroloogial oli Mithra kultuses oluline koht<sup>82</sup> ja nii härjale (sõnnile) kui ka teistele härja tapmise juures osalenud loomadele võib leida astronoomilisi vasteid, ei paikne loomad reljeefidel ometi samas kohas, kus asuvad vastavad tähtkujud taevas. Seepärast on astronoomilise allegooria hüpotees nõrgalt põhjendatud.<sup>83</sup> Küll võivad aga ronk, lõvi, madu ja krater sümboliseerisid nelja elementi (ronk=õhk; lõvi=tuli; madu=maa; krater=vesi).<sup>84</sup> On teada, et elemendid mängisid Mithra kultuses olulist rolli. St. Prisca *mithraeum*'is oli kolm kabelit pühitsemise jaoks "vee, tule ja maa kaudu"<sup>85</sup> ning on võimalik, et Mithra müsteeriumidesse pühitsetud läksid, nagu Isise müstidki, sümbolisel kombel läbi *omnia elementa*.<sup>86</sup> Mithra kosmilised jooned on ilmsed ka kultusreljeefidel: neil kujutatakse seitset planetaarjumalat (Saturnus, Sol, Luna, Mars, Mercurius,

<sup>73</sup> M. J. Vermaseren. Mithras in der Römerzeit, lk. 104.

<sup>74</sup> M. J. Vermaseren. Mithras in der Römerzeit, lk. 99.

<sup>75</sup> M. Clauss. Mithras Kult und Mysterien, lk. 89; M. J. Vermaseren. Mithras, lk. 1022; M. J. Vermaseren. Hellenistlikud usundid, lk. 295.

<sup>76</sup> M. Clauss. Mithras Kult und Mysterien, lk. 91.

<sup>77</sup> M. J. Vermaseren. Hellenistlikud usundid, lk. 293.

<sup>78</sup> M. J. Vermaseren. Mithras in der Römerzeit, lk. 104.

<sup>79</sup> M. J. Vermaseren. Mithras in der Römerzeit, lk. 104. Linnud esinevad jumalate käskjaladena paljudes usundites, kuid siin on kahtlemata tegemist sõnamänguga: *corax* – ronk; *kerux* – heerold.

<sup>80</sup> De antro nympharum 18.

<sup>81</sup> M. Clauss. Mithras Kult und Mysterien, lk. 91.

<sup>82</sup> Seda joont on Mithra kultuse puhul rõhutanud erinevad uurijad. Vt. nt. K. Latte. Römische Religionsgeschichte, lk. 351; W. Burkert. Antike Mysterien, lk. 71. W. Burkert ütleb, et see joon on tähelepanuväärne, sest seda me teistes antiiksetes müsteeriumiusundites ei kohta (W. Burkert, *op. cit.*, *ibid.*).

<sup>83</sup> M. J. Vermaseren. Mithras in der Römerzeit, lk. 104.

<sup>84</sup> M. J. Vermaseren. Hellenistlikud usundid, lk. 294; M. J. Vermaseren. Mithras in der Römerzeit, lk. 104.

<sup>85</sup> M. J. Vermaseren. Mithras, lk. 1022.

<sup>86</sup> M. J. Vermaseren. Hellenistlikud usundid, lk. 294; M. J. Vermaseren. Mithras in der Römerzeit, lk. 100; K. Latte. Römische Religionsgeschichte, lk. 356. Vrd. Apuleius. Metamorfoosid, XI, 23.

Jupiter, Venus),<sup>87</sup> kahteteist sodiaagimärki<sup>88</sup> ning taevatähti, mida on kujutatud sageli ka Mithra mantlii.<sup>89</sup> On teada, et Mithra kandis tiitlit “kosmokraator”<sup>90</sup> ning Eubulose järgi oli Mithra koguni “kõiksuse Looja ja Isa”.<sup>91</sup> Selle uskumuse taustaks on kindlasti hilisantiikne “solaarteoloogia”, mis käsitles päikest univerversumi valitsejana.<sup>92</sup>

On ilmne, et härja ohverdamise peamine mõte oli anda inimkonnale uus elu. Et tapeitud härja veri sisaldas eluandvat väge, ilmneb selgelt reljeefidelt, millel on kujutatud loomi, kes püüavad sellest väest osa saada.<sup>93</sup> Et mitraistlik püha söömaaeg oli seotud härja tapmisega, on samuti kindel: härja liha ja veri andsid kõigile, kes seda söid ja jõid, igavese elu ning pühal söömaajal korrati rituaalselt Mithra ja Soli söömaaega pärast härja tapmist.<sup>94</sup> Sellele lisandub veel kultuurtaimede tekkimise motiiv. Elu sündimine surmast on kõigi antiiksete müsteeriumusundite võtmemotiiv ja sel taustal tuleks vaadelda ka Mithra härjaohvrit.<sup>95</sup> Kuid siinkohal tuleb meenutada, et ideele surematusest härjaohvri kaudu leiudub täpne paralleel ka Iraani eshatoloogias. Erinevalt viimasest kohtab motiivi Jumala või pooljumaliku sangari võitlusest härjaga Lähis-Idas ning Vahemere-ruumis ka mujal.<sup>96</sup> Iraani Mithra kultuse ja Rooma keisririigi aegse Mithra kultuse omavahelise suhte juurde tulema aga artikli eelviimasel osas veel tagasi.

## f) Mithra ja Soli ühine söömaaeg

Paljudel kultusreljeefidel kujutatakse Soli ja Mithra ühist söömaaega. Et see söömaaeg toimus pärast härja tapmist, ilmneb juba ainuüksi sellest, et mõnedel reljeefidel on jumalate söögilaud kaetud härjanahaga (nii nt. Rükkingeni *mithraeum*'is Hessenis).<sup>97</sup> On väljaspool kahtlust, et mitraistlik kogudus jälgendas seda jumalate söömaaega oma pühas söömaajas.<sup>98</sup>

## g) Mithra taevaminek

“Mitraistliku õndsusloo” viimaseks sündmuseks, mida reljeefidel kujutatakse, on Mithra taevaminek. Teda kujutatakse minemas sinna päikesevankriga ja sageli koos päikesejumala Soliga.<sup>99</sup> Puudutamata siinkohal lähemalt päikesevankri motiivi fenomenoloogiat,<sup>100</sup> olgu siinkohal öeldud vaid nii palju, et tõenäoliselt oli kujutus Mithra lahkumisest päikesevankriga seotud mitraistliku õpetusega hinge surmajärgsest saatusest. Hinge taevateekond oli aga omakorda seotud püha söömaajaga (vt. “Püha söömaaeg”).

Nagu me mitraistlike kultusreljeefide põhjal nägime, kujutati Mithrat ja päikesejumala Soli kahe teineteisega seotud, kuid samas iseseisva jumalusena.<sup>101</sup> 274 p. Kr. kuulutas keiser Aurelianus *Deus Sol invictus*'e Rooma riigijumalaks. Tolle uue jumala kujus olid ühendatud

<sup>87</sup> M. Clauss. *Mithras Kult und Mysterien*, lk. 95.

<sup>88</sup> M. Clauss. *Mithras Kult und Mysterien*, lk. 96.

<sup>89</sup> M. Clauss. *Mithras Kult und Mysterien*, lk. 94.

<sup>90</sup> Mõiste pärineb tollasest astroloogiast, kus kohtame seitset kosmokraatorit (*kosmokratores*). Need on seitse planeeti, kes valitsevad saatust (M. Clauss. *Mithras Kult und Mysterien*, lk. 92) ja keda me kohtame erinevate nimede all pea kõigis hilisantiigi religioonides (vt. E. R. Dodds. *Paganad ja kristlased ängistuse ajastul*. Varrak, Tallinn, 1996, lk. 25).

<sup>91</sup> M. Clauss. *Mithras Kult und Mysterien*, lk. 92.

<sup>92</sup> M. Clauss. *Mithras Kult und Mysterien*, lk. 92. Vt. ka M. P. Nilsson. *Geschichte der griechischen Religion*, lk. 486.

<sup>93</sup> M. Clauss. *Mithras Kult und Mysterien*, lk. 89 ja eriti 107.

<sup>94</sup> M. J. Vermaseren. *Mithras*, lk. 1022; M. J. Vermaseren. *Hellenistlikud usundid*, lk. 295.

<sup>95</sup> M. Clauss. *Mithras Kult und Mysterien*, lk. 91.

<sup>96</sup> Nt. Gilgameshi võitlus härjaga (VI tahvel), Heraklese võitlus tuld sülgava Kreetta härjaga (Heraklese 8. vägitegu); ka Minotauruse tapmine Theseuse poolt kuulub selliste pärimuste hulka.

<sup>97</sup> M. Clauss. *Mithras Kult und Mysterien*, lk. 119.

<sup>98</sup> H. D. Betz. *Mithrasreligion*, lk. 1346; M. Clauss. *Mithras Kult und Mysterien*, lk. 159.

<sup>99</sup> M. J. Vermaseren. *Mithras in der Römerzeit*, lk. 105; M. Clauss. *Mithras Kult und Mysterien*, lk. 159.

<sup>100</sup> Me kohtame seda motiivi juba neoliitilistel kaljujoonistel. Ajaloolisel ajal on kujutus päikesevankrist olnud oluline muinasegipuse usundis, samuti kreeka ja India mütoloogias.

<sup>101</sup> K. Latte. *Römische Religionsgeschichte*, lk. 351.

erinevad päikesejumalad<sup>102</sup> ning ka samastama hakati teda paljude idamaiste jumalatega.<sup>103</sup> Kõige rohkem samastati teda aga Mithraga. Juba Indias ja Iraanis oli Mithrat seostatud päikesega. Sel kombel seob Mithrat indoiraani traditsiooniga rohkem kui pelgalt nimi. Puudutades artikli lõpus veel põhjalikumalt Rooma keisririigi aegse mitraismi ja Iraani Mithra kultuse seoseid (vt. "Rooma keisririigi aegse Mithra kultuse päritolu ja selle seosed Iraani Mithra kultusega"), olgu siin aga öeldud nii palju, et sel kujul, nagu Mithra legendi jutustavad talle pühendatud kultusreljeefid, me seda India ega Iraani allikates ei kohta. Vaid üksikutele motiividele selles loos võib leida paralleele Iraanist. Samal ajal pärinevad aga mitmed reljeefidel kujutatud motiivid kreeka-rooma mütoloogiast<sup>104</sup> (maailma tekkimine kaosest, võitlus gigantidega jne.).

### Mitraistliku õpetuse põhisisu

Juba F. Cumont oletas, et nii nagu zoroastrismis, nii oli ka Rooma keisririigi aegses mitraismis keskseks ideeks võitlus valguse ehk headuse ja pimeduse ehk kurjuse jõudude vahel. Nagu iraani eshatoloogias, nii olevat Mithra ka mitraismis võitleja kurjuse jõudude vastu, kes kutsus oma järgijaid üles endale

selles võitluses järgnema.<sup>105</sup> F. Cumont'i mõju oli nii tugev, et ka enamik järgneva aja mitraismi-uurijaid võttis selle seisukoha omaks ja lähtus sellest kui enesestmõistetavusest.<sup>106</sup> 20. sajandi teisel poolel on teadlaste hulgas sellisel dualistlikul mitraismitõlgendusel olnud pooldajaid (iseäranis G. Widengren<sup>107</sup>). Tänapäeval on aga üha enam levinud seisukoht, mille kohaselt mitraism ei olnud dualistlik. Nii näeb näiteks M. Clauss mitraismi antiiksete müsteeriumiusundite taustal ning arvab, et nagu teisteski müsteeriumiusundites, olid ka mitraismis võitluseidee asemel kesksed hoopis teised motiivid: jumala abi maises elus (eriti rõhutab M. Clauss siin mõtet, et Mithra aitas oma järgijatel saavutada kõrgemat sotsiaalset staatust<sup>108</sup>) ning inimhinge surmajärgne lunastus, mis seisneb selles, et Mithra aitab pärast surma hingel jõuda õnnelikult taevasesse valgusesse.<sup>109</sup> Viimast motiivi on mitraismi lõppeesmärgina rõhutanud ka teised uurijad, eriti M. J. Vermaseren.<sup>110</sup> Üksnes W. Burkert peab õpetust hinge lunastusest mitraismis nõrgalt põhjendatuks<sup>111</sup> ning arvab, et erinevalt paljudest teistest müsteeriumiusunditest ja gnoosisest mõisteti Mithra kultuses lunastust läbinisti siinpoolsena, s. t. võidukusena siinpoolsuses, mille Mithra järgijad saavutavad oma juhi abiga.<sup>112</sup> Viimane seisukoht ei ole siiski laiemalt tunnustust leidnud. Ilmselt hõl-

<sup>102</sup> K. Latte. Römische Religionsgeschichte, *ibid.* Ka M. Clauss vaatleb Mithra kultust teiste Rooma keisririigis levinud (peamiselt Süüria päritolu) päikesejumalate kultuste taustal (M. Clauss. Mithras Kult und Mysterien, lk. 23).

<sup>103</sup> Ilmselt püüdis keiser Aurelianus erinevaid jumalusi *Sol invictus*'e kujusse kokku sulatades leida oma kultusele võimalikult laia toetajaskonda. Seda hõlbustas asjaolu, et päikesejumala kultus oli hilisantiigis väga laialt levinud ning ka epiteet *invictus* (ja selle naissoovormi *invicta*) oli omistatud paljudele erinevatele jumalustele (Serapis, Isis) (K. Latte. Römische Religionsgeschichte, lk. 352).

<sup>104</sup> M. J. Vermaseren. Mithras in der Römerzeit, lk. 103.

<sup>105</sup> Vt. nt. F. Cumont. Textes et monuments figures relatifs aux Mysteres de Mithra, I, Brüssel, 1896, lk. 19 jj.; Die Mysterien des Mithra, Stuttgart, 1923, lk. 1–28.

<sup>106</sup> M. Clauss. Mithras Kult und Mysterien, lk. 7; vt. nt. K. Latte. Römische Religionsgeschichte, lk. 351.

<sup>107</sup> G. Widengren. Die Religionen Irans, lk. 222.

<sup>108</sup> M. Clauss. Mithras Kult und Mysterien, lk. 148.

<sup>109</sup> M. Clauss. Mithras Kult und Mysterien, lk. 148, 160.

<sup>110</sup> M. J. Vermaseren. Mithras in der Römerzeit, lk. 106.

<sup>111</sup> W. Burkert ütleb, et kõik vihjed sealpoolsuseusule on Mithra kultuses üllatavalt napid ja kui oletatakse, et Mithra pakkus oma järgijatele mingit sealpoolset lunastust, taevassetõusu ja surematust, siis ei tugin see kindlatele allikatele, vaid on tingitud pigem sellest, et laialt juurdunud arusaam eeldab ühelt müsteeriumiusundilt just seesugust lunastust. W. Burkerti arvates lubab üksnes platoniseeriv tõlgendus Origenesel ja Porphyriosel oletada, et ka Mithra kultuses taotleti läbimurret transtsendentsusse (W. Burkert. Antike Mysterien, lk. 33).

<sup>112</sup> W. Burkert. Antike Mysterien, lk. 33.

mas lunastus Mithra kultuses, nagu teisteski müsteeriumiusundites, ikkagi nii edu siinpoosuses kui ka õnnelikku elu sealpoosuses.

## Mithra pühamud

Eelpool kirjeldatud kultusreljeefid paiknesid Mithra pühamutes ehk *mithraeum*'ides. Need pühamud olid oma põhiplaani kogu Rooma riigis sarnased.<sup>113</sup> Kus vähegi võimalik, rajati *mithraeum*'id looduslikesse grottidesse.<sup>114</sup> Kui see võimalik ei olnud, püstitati pühamu kunstlikku grotti. Seepärast asus see *spelaeum*<sup>115</sup> (või *spelunca* – ld. 'koobas') sageli maa all või hoone keldrikorrusel. Kuigi Mithrat austati kui *Sol invictus*'t, võitmatut päikesejumalat, olid tema pühamud pimedad, mistõttu Tertullianus nimetab neid "pimeduse kasarmuteks" (*castra tenebrarum*) (De corona, 15).<sup>116</sup> Pühamuid valgustati lampidega<sup>117</sup> ning nende abil püüti luua pimedates kultuskoo- bastes ka müstilist atmosfääri.<sup>118</sup> Sageli (nii nt. S. Maria Capua Vetere *mithraeum*'is ja S. Clemente *mithraeum*'is Roomas) kaunistasid *mithraeum*'i lage tähed, mis pidid vihjama

taevale. Ponza saare *mithraeum*'is kaunistavad pühamu lage sodiaaki ja suure ning väikese karu<sup>119</sup> tähtkuju sümboliseerivad märgid. Mõnikord oli *mithraeum*'i lagi värvitud lihtsalt valgeks.<sup>120</sup> *Mithraeum* pidi sümboliseerida seda grotti, milles Mithra tappis härja (Poprphyrios, antr. 6), kuid samal ajal sümboliseeris ta ka kosmost.<sup>121</sup> Nagu paljudes teisteski religioonides,<sup>122</sup> nii oli järelikult mitraismiski pühamu maailm miniatuuris (mikrokosmos).<sup>123</sup> Sellel oli sügav sümbolne tähendus: *mithraeum* sümboliseeris maailma, mille inime- ne pidi läbima, et jõuda Jumala juurde.<sup>124</sup>

Võrreldes kristlike kirikutega on *mithraeum*'id palju väiksemad, sest nad olid mõeldud ainult väikesele pühendatute (*consacraeni*) hulgalet.<sup>125</sup> Kui *mithraeum* jäi pühendatutele kitsaks, püstitati vana *mithraeum*'i lähedale lihtsalt uus *mithraeum*.<sup>126</sup> Seepärast sai *mithraeum*'ide arv olla ka nõnda suur (vt. "Kultuse levik"). *Mithraeum*'id on üles ehitatud ühe ja sama plaani järgi: eeskojale järgneb päris pühamu, mis asub maapinnast madalamal ja kuhu tuleb laskuda mööda treppi. Mõnikord on trepiastmeid 7 – vastavalt pühitsusastmete ja planeetide ar-

<sup>113</sup> M. Clauss. Mithras Kult und Mysterien, lk. 54.

<sup>114</sup> M. Clauss. Mithras Kult und Mysterien, lk. 53. Sellele asjaolule juhib tähelepanu ka kristlik apoloog Justinus Märter, kes seletab seda aga omal moel. Ta väidab, et Mithra on lasknud oma müste vastu võtta seetõttu koopas, et ta olevat teadnud, et kord sünnib koopas Jeesus (Apol. 78). Siin kohtame me nn. plagiadi teooriat, mida Justinus Märter kohandab ka nt. mitraistlikule pühale söömaajale (vt. "Püha söömaage").

<sup>115</sup> Mõistet *spelaeum* kasutati peamiselt Itaalias. Provintsidest oli valdav nimetus *templum*. M. Clauss peab seda mõistet kui Mithra kultusele eriomast algemaks. Tema arvates toetab see seik ta seisukohta, et Mithra kultus on tekkinud Itaalias, kus säilis pühamu algne nimetus (M. Clauss. Mithras Kult und Mysterien, lk. 51).

<sup>116</sup> M. J. Vermaseren. Mithras in der Römerzeit, lk. 98. Selle vastuolu pärast pilkas Mithra austajaid 4. sajandil ka Firmicus Maternus (De errore profanarum religionum 4).

<sup>117</sup> M. J. Vermaseren. Mithras in der Römerzeit, *ibid*.

<sup>118</sup> M. Clauss. Mithras Kult und Mysterien, lk. 130. Arheoloogiliste leidude põhjal võib oletada, et Mithra kultuses oli oluline koht ka erinevatel valgusefektidel (vt. M. Clauss. Mithras Kult und Mysterien, lk. 130).

<sup>119</sup> Nii nimetasid kreeklased Suurt ja Väikest Vankrit.

<sup>120</sup> M. Clauss. Mithras Kult und Mysterien, lk. 60. Valge värv sümboliseeris taevast (nõnda ka kristlikus värvi- sümbolikas, vt. T. Saare. Sümbolikalleksikon, lk. 232).

<sup>121</sup> W. Burkert. Antike Mysterien, lk. 70, 73; M. Clauss. Mithras Kult und Mysterien, lk. 59. Mitraismi platonistlikule tõlgendusele mõeldes võiks siin tõmmata paralleeli Platoni kuulsal koopamüüdiga (W. Burkert. Antike Mysterien, lk. 73).

<sup>122</sup> G. Widengren. Religioonifenomenoloogia II (käsikiri), lk. 196.

<sup>123</sup> M. Clauss. Mithras Kult und Mysterien, lk. 59.

<sup>124</sup> M. Clauss. Mithras Kult und Mysterien, lk. 60.

<sup>125</sup> M. J. Vermaseren. Mithras in der Römerzeit, lk. 99; Keskmise *mithraeum*'i suurus oli pisut rohkem kui 10 x 10 m (M. Clauss. Mithras Kult und Mysterien, lk. 51–52). Reeglina pakkusid *mithraeum*'id ruumi umbes 20 inimesest koosnevale pühendatute grupele (W. Burkert. Antike Mysterien, lk. 45).

<sup>126</sup> M. J. Vermaseren. Mithras in der Römerzeit, lk. 99; W. Burkert. Antike Mysterien, lk. 45.

vule.<sup>127</sup> Pärís pühamu, s. t. kultusruum, koosnes avarast käigust, mille lõpus paiknes nišš (*exedra*), milles asus Mithrat kui härjatapjat kujutav kultusreljeef (*typum* või *simulacrum*) (vt. “Kultuslegend”)<sup>128</sup> ning kummalgi pool käiku olevast poodium, mida kasutati lamamispingina.<sup>129</sup> Nendel pinkidel lebades võtsid pühitsetud osa pühast söömaajast (vt. “Püha söömaaeg”).<sup>130</sup> St. Prisca *mithraeum*’is on kujutatud sarnasel pingil lebamas ja üheskoos einetamas ka Mithrat ja Soli ennast.<sup>131</sup> *Mithraeum*’i juurde pidi kuuluma ka allikas. Kus ei olnud looduslikku allikat, sinna juhiti vesi, mida oli vaja mitmesugusteks puhastustoiminguteks (vt. “Pühitsustoimingud”).<sup>132</sup>

## Mithra kogudus

Tänapäeva teaduslikus ja populaarteaduslikus kirjanduses kasutatakse Mithra austajate kohta nimetust “mitraistid” (*les mithriaques, the mithraists* või *mithracists*) ning nende religioosse ühenduse kohta terminit “Mithra kogudus”. Antiikaegsed allikad neid termineid ei kasuta ja neid ei ole kasutatud ka enesetähistustena Mithra kultuses. Tundub, et nii nagu esimestel kristlastel ja gnostikutel, ei olnud ka Mithra

austajatel ühtset enesetähistust.<sup>133</sup> Ometi on aga kindel, et kultusse pühendatute vahel valitses tugev kokkukuuluvustunne.<sup>134</sup> Kuna Mithra on tüüpiline jumal-søjamees, siis on loomulik, et ka tema kogodus koosnes meestest ning piirduski meile teadolevatel andmetel vaid meestega.<sup>135</sup> Selles suhtes erines Mithra kultus teistest antiiksetest müsteeriumiusunditest ja meenuetas pigem muistseid meesteliite.<sup>136</sup> Küll oli aga sissepääs Mithra kogudusse avatud orjadele.<sup>137</sup> Kogudusse vastuvõtmine toimus pühitsemise kaudu. Selles suhtes oli Mithra kogudus sarnane teiste müsteeriumivennaskondadega.

Mithra kultust levitasid eeskätt Rooma sõdurid, kaupmehed<sup>138</sup> ja ametnikud.<sup>139</sup> Laialt levinud arvamuse vastu, nagu oleksid Mithra kogudused koosnenud eeskätt sõjaväelastest, peab rõhutama, et kuigi sõjaväelased mängisid Mithra kultuses tõepoolest silmapaistvat rolli,<sup>140</sup> kuulus Mithra kogudustesse rohkesti ka teiste sotsiaalsete gruppide ja kihtide esindajaid – haldusametnikke,<sup>141</sup> orje ja vabakslastuid<sup>142</sup> ning ka lihtsaid Rooma kodanikke.<sup>143</sup> Mõnes piirkonnas, nt. tänapäeva Jugoslaavia alal, leidis kultus poolehoidjaid ka kohaliku, s. t. mitteroomlastest elanikkonna hulgas.<sup>144</sup> Kultusest jäid eemale vaid naised<sup>145</sup> ning kuni 4. sajandini ka senaatorid ja teised kõrgemad

<sup>127</sup> M. Clauss. *Mithras Kult und Mysterien*, lk. 53.

<sup>128</sup> M. Clauss. *Mithras Kult und Mysterien*, lk. 58 ja eriti 61.

<sup>129</sup> M. J. Vermaseren. *Mithras in der Römerzeit*, lk. 99; M. Clauss. *Mithras Kult und Mysterien*, lk. 54.

<sup>130</sup> M. J. Vermaseren. *Mithras in der Römerzeit*, lk. 108; M. Clauss. *Mithras Kult und Mysterien*, lk. 54.

<sup>131</sup> M. J. Vermaseren. *Mithras in der Römerzeit*, *ibid.*

<sup>132</sup> M. J. Vermaseren. *Mithras in der Römerzeit*, lk. 99.

<sup>133</sup> W. Burkert. *Antike Mysterien*, lk. 50.

<sup>134</sup> W. Burkert. *Antike Mysterien*, lk. 50.

<sup>135</sup> M. J. Vermaseren. *Mithras in der Römerzeit*, lk. 105; W. Burkert. *Antike Mysterien*, lk. 46; H. Dörrie. *Mysterien (in Kult und Religion) und Philosophie*, lk. 353. Selles suhtes on teada vaid mõned erandid (vt. nt. Cascelia raidkirja S. Stefano Rotondo kiriku all asunud *mithraeum*’is) (M. J. Vermaseren, *op. cit.*, *ibid.*). On jälgi ka naistevaenulikust hoiakust mitraismis. Nii teatab nt. Pseudo-Plutarchos (de. fluv. 23), et “Mithra vihkab naisi”.

<sup>136</sup> W. Burkert. *Antike Mysterien*, lk. 46.

<sup>137</sup> W. Burkert. *Antike Mysterien*, lk. 46.

<sup>138</sup> M. J. Vermaseren. *Mithras*, lk. 1020–1021; K. Latte. *Römische Religionsgeschichte*, lk. 350; W. Burkert. *Antike Mysterien*, lk. 14, 46.

<sup>139</sup> M. J. Vermaseren. *Mithras in der Römerzeit*, lk. 96.

<sup>140</sup> Vt. M. Clauss. *Mithras Kult und Mysterien*, lk. 31 ja eriti 43–46.

<sup>141</sup> M. Clauss. *Mithras Kult und Mysterien*, lk. 42 ja eriti 46–48.

<sup>142</sup> M. Clauss. *Mithras Kult und Mysterien*, lk. 42 ja eriti 48–49.

<sup>143</sup> M. Clauss. *Mithras Kult und Mysterien*, lk. 49.

<sup>144</sup> M. Clauss. *Mithras Kult und Mysterien*, lk. 46.

<sup>145</sup> M. Clauss. *Mithras Kult und Mysterien*, lk. 42.

riigiamentnikud.<sup>146</sup> Domineerisid madalama astme ametnikud<sup>147</sup> ja madalama aukraadiga ohvitserid.<sup>148</sup> Kui siia lisada juurde veel orjad ja vabakslastud, siis on mõistetav, et mitraismi on iseloomustatud “väikese inimese religioonina”.<sup>149</sup> Kuuluvus erinevatesse sotsiaalsetesse kihtidesse jäi püsima ka koguduses: igauks, kelle majanduslik olukord lubas, võis annetada kogudusele reljeefi, altari vms., kuid alati lisati sellele raidkiri, milles märgiti selgelt ära, milline oli annetaja ühiskondlik staatus.<sup>150</sup> Manfred Clauss ütleb, et kuna Mithra kultuses rõhutati allumist autoriteetidele, mis andis lootust hierarhias tõusta, siis leidis kultus kõige enam poolehoidjaid nende kihtide hulgas, kes olid orienteeritud sellistele väärtustele (sõjavägi, ametnikkond).<sup>151</sup> Allumine autoriteetidele ja lootus seeläbi ühiskondlikult tõusta oli aga M. Claussi sõnul nähtus, mis aitas garanteerida stabiilsust terves Rooma ühiskonnas.<sup>152</sup>

a) Pühitsusastmed

W. Burkert väidab, et Mithra kultus ei tundnud nimetust “preester” ning et erinevalt

näiteks Isise kultusest ei jagunenud Mithra kogudus preestriteks ja ilmikuteks.<sup>153</sup> Üldtunnustatud on aga, et Mithra kogudusel oli hierarhiline struktuur, mis koosnes seitsmest pühitsusastmest. Erinevalt domineerivast seisukohast, mida esinevad näiteks M. P. Nilsson, K. Latte, M. J. Vermaseren, H. D. Betz ja W. Burkert, väidab aga M. Clauss, et seitse pühitsusastet ei hõlmanud kõiki koguduseliikmeid ja et ka Mithra kultuses tuleb ikkagi eristada laiemat ja kitsamat ringi. Seitsme pühitsusastme kandjad kuuluvad M. Claussi käsitluse järgi viimasesse ning neid võib sisuliselt nimetada ikkagi preestriteks.<sup>154</sup> M. Clauss juhib tähelepanu ka tõsiasjale, et seitsme pühitsusastme kandjate kohta kasutati sageli ka nimetust “preester” (*sacerdos*).<sup>155</sup>

Me tunneme pühitsusastmeid tänu ühele kirikuisa Hieronymuse teatele (Ep. ad Laetam 107) ning tänu mosaiikidele Ostiast, maalingletele Capua ja Rooma *mithraeum*’idest ning raidkirjadele Dura-Europosest.<sup>156</sup> Iga pühitsusaste seisis ühe teatava planeedi kaitse all<sup>157</sup> ning tal olid oma erilised sümbolid. Pühitsusastmed olid järgmised:

Ladinakeelne nimetus	Tõlge	Kaitsejumal	Sümbolid
<i>corax</i>	ronk	Mercurius	<i>caduceus</i> , ronk, karikas
<i>nymphus</i>	peigmees	Venus	diadeem, lamp ja tõrvik
<i>miles</i>	sõdur	Mars	kott, oda ja kiiver
<i>leo</i>	lövi	Jupiter	tulekühvel, sistrum, piksenool
<i>perses</i>	pärslane	Luna	sirp, vikat ja poolkuu
<i>heliodromus</i>	päikesekuller	Sol	kiirtepärg, tõrvik, piits
<i>pater</i>	isa	Saturnus	sau, früügia müts, sirp, sõrmus <sup>158</sup>

<sup>146</sup> M. Clauss. *Mithras Kult und Mysterien*, lk. 42; vt. ka lk. 39–41.

<sup>147</sup> M. Clauss. *Mithras Kult und Mysterien*, lk. 42.

<sup>148</sup> Kuid siiski ohvitserid, mitte tavalised sõdurid (M. Clauss. *Mithras Kult und Mysterien*, lk. 44).

<sup>149</sup> M. Clauss. *Mithras Kult und Mysterien*, lk. 49.

<sup>150</sup> M. Clauss. *Mithras Kult und Mysterien*, lk. 49.

<sup>151</sup> M. Clauss. *Mithras Kult und Mysterien*, lk. 49–50.

<sup>152</sup> M. Clauss. *Mithras Kult und Mysterien*, lk. 49.

<sup>153</sup> W. Burkert. *Antike Mysterien*, lk. 46.

<sup>154</sup> M. Clauss. *Mithras Kult und Mysterien*, lk. 138.

<sup>155</sup> M. Clauss. *Mithras Kult und Mysterien*, lk. 138.

<sup>156</sup> M. J. Vermaseren. *Mithras*, lk. 1021.

<sup>157</sup> K. Latte. *Römische Religionsgeschichte. Handbuch der Altertumswissenschaft. Fünfte Abteilung, vierter Teil. Zweite, unverändliche Auflage.* Verlag C. H. Beck, München, 1976, lk. 351; W. Burkert. *Antike Mysterien*, lk. 70.

Ka üksikute pühitusastmete sees kehtis oma hierarhiline kord. Nii tunneme näiteks selliseid nimetusi nagu *pater leonum* (CIL XI 5737) ja *pater patrum*.<sup>159</sup> Tõenäoliselt nimetati nii vastavate pühitusastmete seniore, kelle juhtimise alla kõik ühes koguduses olevad ühe pühitusastme kandjad kuulusid.<sup>160</sup> Porphyriose andmeil (De Abst. IV, 16) peeti kolme esimest pühitusastet madalamaks, nelja järgnevat kõrgemaks ning müsteeriumidest said tõeliselt osa võtta alles lõvid.<sup>161</sup> Pühitusastmed iseloomustavad sissepühitsetute (*consecranei*) suhet Mithraga ning viitavad Mithra erinevatele aspektidele. Nii viitab kõige esimene pühitusaste (ronk) linnule, kes tõi Mithrale korralduse härja ohverdamiseks. Samamoodi pidid ka selle pühitusastme vastuvõtnud olema tegevad käskjaladena (*kerux*).<sup>162</sup> Rongad seisavad Mercuriuse kaitse all, sest ka too jumal oli jumalate käskjal. *Caduceus* on aga Mercuriuse sümbol. Peigmehe pühitusaste viitab armastussuhtele pühitsetu ja tema jumala vahel,<sup>163</sup> sõduri pühitusaste aga sellele, et pühitsetud on sõdurid Mithra sõjaväes.<sup>164</sup> *Heliodromus*'e ja *pater*'i pühitusastmeid võib seostada niihästi Helios-Apolloni kui ka Sol-Mithrasega.<sup>165</sup> Iga aste viib pühitsetud tihedamasse ühendusse Mithraga,<sup>166</sup> kusjuures "isad" esindavad koguduses Mithrat ennast.<sup>167</sup>

Pühitusastmed olid seotud mitraistliku õpetusega hingest, mida kirjeldab Origenes (Contra Celsum, VI, 22). Selle õpetuse järgi pärineb inimese hing jumalikust valgusest ja läbib siia maailma tulles seitse planeetide sfääri. Igat sfääri läbides saab hing endale seal valitseva planeedi omadused. Surres läbib inimese hing vastupidises järjekorras taas samad sfäärid, loovutab planeetidele enda omadused ja naaseb igavesse, puhtasse ja immateriaalsesse valgusesse.<sup>168</sup> Kuigi W. Burkert väidab, et selle õpetuse olemasolu on mitraismis allikaliselt nõrgalt põhjendatud,<sup>169</sup> ei kahtle enamik uurijaid, et ka mitraismis oli see hilisantiigis laialt levinud õpetus tuntud.<sup>170</sup> Ilmselt lootsid müsteeriumidesse pühitsetud, et nii nagu Mithra pärast oma maise tegevuse lõppu taevasse läks,<sup>171</sup> pöörduvad ka nende hinged ühel päeval Mithra abiga taevasesse valgusesse tagasi.<sup>172</sup> Taevasesse valgusesse pidid pärast surma tõusma nende hinged, kes olid omandanud surematuse pühal söömaajal.<sup>173</sup> Võib oletada, et tõusmine ühelt pühitusastmelt teisele sümboliseeris hinge tõusu läbi planeetide sfääride<sup>174</sup> ja et Mithra müstid püüdsid seda tõusu juba oma eluajal sümboliseerida läbi teha<sup>175</sup> või kindlustada endale pühitusaste kaudu edukat sfääride läbimist pärast surma.<sup>176</sup>

<sup>158</sup> M. J. Vermaseren. Hellenistlikud usundid, lk. 295–296; M. J. Vermaseren. Mithras in der Römerzeit, lk. 106. Pühitusastmete kohta vt. W. Burkert. Antike Mysterien, lk. 46 ning M. Clauss. Mithras: Kult und Mysterien, lk. 138.

<sup>159</sup> *Pater patrum* oli tõenäoliselt kõrgeim pühitusaste (W. Burkert. Antike Mysterien, lk. 46).

<sup>160</sup> K. Latte. Römische Religionsgeschichte, lk. 352; W. Burkert. Antike Mysterien, lk. 46. "Isade" ülesandeks oli ka valvata, et riitusi viidaks läbi korrektselt (W. Burkert, *op. cit.*, *ibid.*).

<sup>161</sup> M. J. Vermaseren. Hellenistlikud usundid, lk. 296; Mithras in der Römerzeit, lk. 107; Mithras, lk. 1022.

<sup>162</sup> M. J. Vermaseren. Mithras, lk. 1021.

<sup>163</sup> M. J. Vermaseren. Mithras in der Römerzeit, lk. 107; Mithras, lk. 1021.

<sup>164</sup> M. J. Vermaseren. Mithras in der Römerzeit, *ibid.*; Mithras, *ibid.*

<sup>165</sup> M. J. Vermaseren. Mithras in der Römerzeit, *ibid.*

<sup>166</sup> M. J. Vermaseren. Hellenistlikud usundid, lk. 296.

<sup>167</sup> M. J. Vermaseren. Mithras in der Römerzeit, lk. 107.

<sup>168</sup> Sarnast hinge teekonda kirjeldab 5. saj. ka platoonik Macrobius oma kommentaaris "Scipio unenäole" (1, 12, 13–14).

<sup>169</sup> W. Burkert. Antike Mysterien, lk. 33.

<sup>170</sup> M. J. Vermaseren. Mithras in der Römerzeit, lk. 107; M. J. Vermaseren. Hellenistlikud usundid, lk. 296.

<sup>171</sup> On säilinud kultusreljeefid, mis seda sündmust kujutavad. Mithra sõidab taevasse päikesevankris (vt. M. Clauss. Mithras Kult und Mysterien, lk. 159).

<sup>172</sup> M. Clauss. Mithras Kult und Mysterien, lk. 160.

<sup>173</sup> M. J. Vermaseren. Hellenistlikud usundid, lk. 295.

<sup>174</sup> K. Latte. Römische Religionsgeschichte, *ibid.*

<sup>175</sup> M. J. Vermaseren. Mithras in der Römerzeit, lk. 107.

<sup>176</sup> H. D. Betz. Mithrasreligion, lk. 1346. Huvitavaks paralleeliks on nimetatud hinge teekonnale ka nn. "Mithra liturgia".

## b) Pühitsustoimingud

Nagu juba nimetatud, toimus mitraistlikku kogudusse astumine pühitsemise kaudu, millele Tertullianuse sõnul eelnes õpetus, mille saamiseks pühitsuse taotleja pidi pöörduma koguduse *pater*'i poole.<sup>177</sup> Kuid selle õpetuse sisust ei tea me midagi.<sup>178</sup> Nazianzi Gregorios (4. saj.) kõneleb “proovilepanekutest Mithra kultuses”<sup>179</sup> ning hilisemad kristlikud autorid jutustavad üksikasjalikult ränkadest katsetest, mida kultusesse astuja pidi läbi tegema. Need katsed on liiga fantastilised, et nende võimalikkust uskuda,<sup>180</sup> kuid ei ole alust kahelda, et nagu teistesse müsteeriumikultustesse vastuvõtmisele, eelnes ka Mithra kogudusse vastuvõtmisele initsiatsioon.

Capua *mithraeum*'is on säilinud pildiseeria, mis kujutab üksikuid steene tollest initsiatsioonist. Esimesel pildil talutab valgesse tuunikasse rõivastatud mees seotud silmadega alasti pühitsetavat.<sup>181</sup> Ilmselt talutatakse ta ruumi, kus toimub pühitsemine.<sup>182</sup> Uus *mystes* pidi ilmale tulema nagu alasti laps.<sup>183</sup> Järgmisel pildil sirutab purpurtribuga mantlit ja früügia mütsi kandev hierofant välja käe ja sirutab pühitsetava poole mingi saualaadse eseme, oletatavasti mõõga. Pühitsetaval on ikka veel silmad kinni seotud, ta põlvitab ja ka tema käed on selja tahta seotud. Müsti taga seisab tema saatja, kes hoiab teda kinni. Kolmandal pildil põlvitab pühitsetav ühel põlvel ja tema kõrval on mõök, mis viitab ilmselt esimese initsiatsioonietapi

läbimisele. Nüüd ei kannu pühitsetu enam ka silmade ees sidet. Tema taga seisev saatja paneb talle pärja pähe.<sup>184</sup> Siin on tegemist ilmselt “söduri” (*miles*) pühitsemisega. Tertullianuse teatel võeti pühitsetav “södur” vastu koopas, kus talle ulatati mõõga otsas pärg. See pandi pühitsetavale pähe, kuid too pidi pärja võtma oma käega peast ja asetama selle oma õlale, öeldes: “Üksnes Mithas on minu pärg.”<sup>185</sup> Neljandal pildil põlvitab pühitsetu kahel põlvel. Tema valges tuunikas saatja hoiab teda õlgadest ja surub oma jala tema säärele, nagu tahaks tal takistada üles tõusta. Viimasel, viiendal pildil lebab pühitsetu maas nagu surnu ning eelmistel pildidel kujutatud isikud (müsti pühitseja ja saatja) seisavad tema peatsis ja jalutsis.<sup>186</sup> Ei ole kahtlust, et pühitsetav kujutab siin surnut. Pärast seda, kui inimene oli initsiatsiooni läbinud, peeti teda uuestisündinuks (*renatus*). Müstilise surma ja ülestõusmise motiiv on keskne kõigis antiiksetes müsteeriumiusundites.<sup>187</sup>

Kuna pühitsemine toimus vaid kitsas pühendatute ringis, siis on muudest pühitsustoimingutest teada vaid detaile. Nii on näiteks teada, et “ronga” pühitsemisel pandi talle ette ronga mask.<sup>188</sup> Tertullianus teatab, et pühitsemisega kaasnes ka teatud puhastusriitus, mida ta võrdleb ristimisega (*De baptismo*, 5) ja ütleb, et see tseremoonia töötas *expiationem delictorum*, pattude lepitamist. Mithra pühamuis võib sageli leida veevaagna ja pühamud ise asetsevad mõnikord jõe või allika läheduses. Pärimuse järgi toimus ka Mithra

<sup>177</sup> Apologia, 8.

<sup>178</sup> M. Clauss. *Mithras Kult und Mysterien*, lk. 111.

<sup>179</sup> Oratio 4, 70.

<sup>180</sup> Nii kõneleb nt. üks 6. või 7. saj. luuletaja Nonnos 80 katsest, mis pühitsuse soovija pidi läbi tegema: ta pidi palju päevi ujuma, tulle viskuma jne. Cosmas Jeruusalemmast (8. saj.) räägib sellest, kuidas pühitsetavad pidid 50 päeva nälgima, kakskümmend päeva lumes ja külmas vees olema jne. (M. Clauss. *Mithras Kult und Mysterien*, lk. 111).

<sup>181</sup> M. Clauss. *Mithras Kult und Mysterien*, lk. 111; M. J. Vermaseren. *Mithras*, lk. 1021.

<sup>182</sup> M. J. Vermaseren. *Mithras*, lk. 1021.

<sup>183</sup> M. J. Vermaseren. *Hellenistlikud usundid*, lk. 294.

<sup>184</sup> M. Clauss. *Mithras Kult und Mysterien*, lk. 112.

<sup>185</sup> *De corona militis* 15.

<sup>186</sup> M. Clauss. *Mithras Kult und Mysterien*, lk. 112.

<sup>187</sup> M. Clauss. *Mithras Kult und Mysterien*, lk. 112–113; vt. ka W. Burkert. *Antike Mysterien*, lk. 82–88; 127, 53; 29; 31; 64; 83–85; 128, 59; 128, 70. Vt. ka M. P. Nilsson. *Geschichte der griechischen Religion*; G. Widengren. *Religiooniafenomenoloogia (käsikiri)*, I kd., lk. 132.

<sup>188</sup> M. J. Vermaseren. *Mithras*, lk. 1021.

enese sünd allika lähedal.<sup>189</sup> Söduri pühitsuse saamiseks pidi pühitsetav andma vande (*sacramentum*), milles ta töotas astuda *deus invictus*'e leegioni.<sup>190</sup> Tertullianuse teatel vajutati sõdurile kustutamatu märk otsaette ja ta pidi ka imiteerima Mithrat, kandes õlul rasket pakki, nagu Mithra oli kandnud õlgadel tapetud härja.<sup>191</sup> Lõvi pühitsuse kohta teatab Porphyrios, et kuna lõvi sümboliseeris tuld, mis on vee suhtes vaenulik, kasutati seal vee asemel mett. Sellega puhastati pühitsetava pead, käsi ja keelt (De antro nympharum 15). Ilmselt kandsid mõned "lõvid" pühitsemisteremoonia ajal ka lõvimaski.<sup>192</sup>

### c) Püha söömaaeg

Mitraistliku koguduse keskne kultustoiming oli püha söömaaeg, mida kujutatakse sageli reljeefidel.<sup>193</sup> See söömaaeg meenutas Mithra ja Helios/Soli ühist söömaaega enne Mithra taevaminekut.<sup>194</sup> Tol söömaajal sõid jumalad tapetud härja liha ja jõid tema verd. Ka mitraistide söömaaeg koosnes lihast ja verest või nende aseainetest leivast ja veinist<sup>195</sup> ning side püha söömaaaja ja Mithra härjaohvri vahel on väljaspool kahtlust. Tertullianuse järgi töotas mitraistlik söömaaeg neile, kes selles osalevad, ülestõusmist (*De praescriptione haereticorum* 40, 3–4). Ilmselt loodeti leiva ja veini maitsemise kaudu uuesti sündida.<sup>196</sup> Justinus Märter (Apol. I, 66, 4) ja kirikuisa Tertullianus nägid tolles söömaajas kristliku armulaua kuratliku jäljendamist (De praescr. haer. 40, 3 j.). Samamoodi seletasid paralleele ristiusu ja müsteeriumiusundite vahel ka paljud teised

varakristlikud autorid. Kuigi üks Aventinuse *mithraeum*'ist leitud tekst (u. a.-st 200) kõneleb lunastusest äravalatud vere läbi,<sup>197</sup> mis meenutab tööpoolest armulaua jagamissõnu, ei ole meil alust arvata, et mitraistid on oma söömaaaja ristiusust laenanud. Me kohtame leiba ja veini ohvriandidena peaaegu kõigis antiiksetes kultuurides ja ka söömaaeg kui side usklike ja Jumala vahel on tuntud paljudes religioonides.<sup>198</sup> Kuid mitraistlik püha söömaaeg ei andnud kultuses osalejatele üksnes võimalust Mithra toodud ohvri mõjust osa saada, vaid lõi kogudusel liikmete vahele ka osaduse ja kokkukuuluvustunde.<sup>199</sup>

### d) Protsessioonid ja ohverdamine

St. Prisca *mithraeum*'is Roomas ning Ostia *mithraeum*'is on kujutatud protsessioone, mis nendes pühamutes aset leidsid. Protsessioonides oli väljapaistval kohal härg. Teda ei tapetud mitte üksnes ohvrina jumala auks, vaid ka selleks, et korrata Mithra õndsustegu. St. Prisca *mithraeum*'is oli härg osa *suovetaurilia*-ohvrast (koosnes seast (*sus*), lambast (*ovis*) ja härjast (*taurus*), mis toodi maa-aluse pühamu laiendamise puhul. Protsessiooni kujutistel kannavad mõned kõrgema klassi pühitsetud suurt anumat, klaasnõud leivaga, küünlajalgu, palmioksi ja kukke.<sup>200</sup> *Mithraeum*'idest ja nende lähedusest on leitud palju kodulindude luid. Tõenäoliselt ohverdatigi sageli härja asemel väiksemaid loomi ja kodulinde.<sup>201</sup> Samal ajal viitavad arvukad *mithraeum*'idest leitud loomade luud kultussöömaaegadele, mis ei piirdunud sugugi üksnes eelpool mainitud leiva ja veiniga.<sup>202</sup>

<sup>189</sup> M. J. Vermaseren. Hellenistlikud usundid, lk. 294.

<sup>190</sup> M. J. Vermaseren. Mithras, lk. 1021–1022.

<sup>191</sup> M. J. Vermaseren. Mithras in der Römerzeit, lk. 107.

<sup>192</sup> M. J. Vermaseren. Hellenistlikud usundid, lk. 297.

<sup>193</sup> M. Clauss. Mithras Kult und Mysterien, lk. 118.

<sup>194</sup> H. D. Betz. Mithrasreligion, lk. 1346.

<sup>195</sup> M. J. Vermaseren. Hellenistlikud usundid, lk. 295; M. J. Vermaseren. Mithras, lk. 1022.

<sup>196</sup> M. Clauss. Mithras Kult und Mysterien, lk. 118.

<sup>197</sup> M. J. Vermaseren. Mithras, *ibid.*

<sup>198</sup> M. Clauss. Mithras Kult und Mysterien, lk. 118.

<sup>199</sup> M. Clauss. Mithras Kult und Mysterien, lk. 122.

<sup>200</sup> M. J. Vermaseren. Hellenistlikud usundid, lk. 295.

<sup>201</sup> M. J. Vermaseren. Mithras in der Römerzeit, lk. 108.

<sup>202</sup> M. Clauss. Mithras Kult und Mysterien, lk. 123.

## e) Pühad

Kui keiser Aurelianus viis aastal 274 sisse *Deus Sol invictus*'e kultuse, hakati Rooma riigis selle sündmuse meenutuseks pühitsema 25. detsembril kui *dies natalis Invicti*'t. Kuigi *Sol invictus*'e näol oli algupäraselt tegemist ilmselt süüria päikesejumalaga, sulas tema kujusse ka teisi päikesejumalaid. Mithra austajad samastasid *Sol invictus*'e Mithraga ja hakkasid 25. detsembril tähistama oma jumala sünnipäeva. Seda tuleb toonitada vastukaaluks laialt levinud arusaamale, mille järgi *dies natalis Invicti* oli juba algselt Mithra sünnipäev. Päikesepühana tähistati seda päeva niisiis ka väljaspool Mithra kultust ning on tähelepanuväärne, et erinevalt teistest müsteeriumijumalatest (Isis, Osiris) Mithra auks mingeid spetsiaalseid avalikke pidustusi ei korraldatud. Kõiki Mithra kultusega seotud tseremooniaid viidi läbi üksnes *mithraeum*'ide seinte vahel ja asjassepühendatute ringis.<sup>203</sup>

### Rooma keisririigi aegse Mithra kultuse päritolu ja selle seosed Iraani Mithra kultusega

Kuni tänaseni põhjustavad kõige rohkem diskussioone kolm Mithra kultusega seotud küsimust: 1) millal ja kuidas jõudis Mithra kultus Rooma keisririiki?; 2) kuidas muutus Mithra austamine Mithrase müsteeriumiks?;

3) milline on Rooma keisririigis levinud Mithrase kultuse suhe muinasiraani Mithra kultusega? Järgnevalt vaatlemegi nimetatud kolme küsimust.

Antiikaja ajalooline traditsioon, mida esindab Plutarchos (Vita Pomp, 24), väidab, et Mithra kultuse olevat toonud Itaaliasse Pompeiuse poolt võidetud ja vangistatud Kiliikia mereröövlid.<sup>204</sup> Et Mithra kultus oli Väike-Aasiasse jõudnud koos Pärsia võimuga ning mänginud Väike-Aasia hellenistlikes riikides suurt rolli, sellest oli juba juttu. Kuid kui Plutarchose teade paika peaks, oleks Mithra kultus pidanud jõudma Itaaliasse juba 1. sajandil e. Kr. Sellest ei ole aga jälgi. Vanimad teated Mithra kultuse kohta Rooma riigis pärinevad alles 1. saj.-st p. Kr. ning seepärast ei saa kultuse tekkimist dateerida ka sellest varasemasse aega.

Kuigi 1. saj. e. Kr. ei tule ajana, mil Mithra kultus Rooma riigis levis, veel kõne alla, arvavad paljud teadlased (G. Widengren,<sup>205</sup> K. Latte,<sup>206</sup> M. P. Nilsson<sup>207</sup>), et Mithra kultus võis levida Kreeka-Rooma kultuuringi Väike-Aasiast, kus see juba eelkristlikul ajal laialt levinud oli. Teisalt oli Mithra kultus oluline ka Partia armees ning G. Widengren peab võimalikuks, et kultuse peamised levitajad, rooma leegionärid, võisid sellega tutvuda Rooma-Partia piirialadel, s. t. Mesopotaamias.<sup>208</sup> Kolmandaks piirkonnaks, mille kaudu Mithra kultus võis Rooma jõuda, on peetud Süüriat.<sup>209</sup> Igal juhul on kindel, et Mithra kultus jõudis Rooma piiri-

<sup>203</sup> M. Clauss. Mithras Kult und Mysterien, lk. 70.

<sup>204</sup> Rooma väejuht Pompeius (106–48 eKr.) sai 67. a. senati vastuseisust hoolimata kolmeks aastaks erakorralise sõjaväelise võimu (*imperium extraordinarium*), et mereröövlitega võidelda ja ta puhastas neist Vahemere kolme kuuga.

<sup>205</sup> G. Widengren. Die Religionen Irans, lk. 224.

<sup>206</sup> K. Latte. Römische Religionsgeschichte, lk. 350.

<sup>207</sup> M. P. Nilsson. Geschichte der griechischen Religion, lk. 670.

<sup>208</sup> G. Widengren. Die Religionen Irans, *ibid.* Mesopotaamia mõjuna saaks siis hästi seletada ka mitraismi tugevat astroloogilist kallakut (G. Widengren. Die Religionen Irans, lk. 230). Seos astroloogiaga oli hilisantiiksele vagadusele omane aga ka väljaspool Mesopotaamiat ja ka sellised mitraismile iseloomuliku teemad, nagu seda on hinge teekond taevases valgusest siia maailma ja tagasi, mille kestel hing läbib planeetide sfäärid, ei ole midagi mitraismile ainuomast (K. Latte. Römische Religionsgeschichte, lk. 351). Sama teemat kohtab ka nt. gnoosis (H. Jonas. Gnosis und spätantiker Geist. Teil I: Die mythologische Gnosis. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1934, lk. 205 jj.), G. Widengren on aga veenvalt näidanud, et kõige varem kohtab kujutlust hinge surmajärgsest teekonnast, mis möödub taevakehadest, iraani individuaalses eshatoloogias (vt. G. Widengren. Die Religionen Irans, lk. 37 jj.).

<sup>209</sup> M. J. Vermaseren. Mithras in der Römerzeit, lk. 97.

aladelt, kus paiknesid Rooma garnisonid.<sup>210</sup>

Nii nagu egiptuse usundis oli Isise ja Osirise kultus erakordselt populaarne, kuid puudusid nende jumalate müsteeriumid, oli Iraanis populaarne ka Mithra kultus, kuid puuduvad igasugused tõendid, et iraani usundis oleks pühitsetud Mithra müsteeriume. Kas on aga mingeid jälgi, et müsteeriume võidi pühitseda Rooma riigi provintside või Rooma riigiga piirnevatel aladel enne, kui Mithra kultus jõudis Itaaliasse?

On teada, et Memphises (Egiptuses) leidis üks Mithra pühamu<sup>211</sup> ning üks 3. saj.-st e. Kr. pärinev kreekakeelne papüurus tõendab, et üks Mithra tempel asus ka Faijumis.<sup>212</sup> Wilcken oletab, et Faijumi pühamu võis olla rajatud pärslastest sõdurite poolt ning et seda tuleb vaadelda lahus Mithra kultusest selles vormis, milles ta hiljem Rooma keisririigi ajal levis.<sup>213</sup> On teada, et Aleksandrias püstitas patriarh Georgios purustatud Mithra templi varemetele kiriku,<sup>214</sup> kuid Mithra pühamute olemasolu Egiptuses ei ole veel tõestuseks, et neis pühamutes oleks pühitsetud müsteeriume. Süüria alalt on leitud mitmeid Mithra kultusega seotud mälestisi. Nii on leitud Hauranist mitu reljeefi, mis kujutavad Mithrat härja tapmas.<sup>215</sup> Üks selline reljeef on leitud Põhja-Süüriast<sup>216</sup> ning Dura-Europosest on välja kaevatud lausa kaks Mithra pühamut.<sup>217</sup>

Need mälestised tõendavad küll juba Mithra müsteeriumide olemasolu selles regioonis, kuid pärinevad Rooma keisririigi ajast, mil Mithra kultus oli juba üleriigiliselt levinud. Samast ajast pärinevad ka Mithra müsteeriumidega seotud mälestised Väike-Aasiast,<sup>218</sup> mistõttu F. Cumont'i hüpotees, mille kohaselt Mithra kultus kujundati ümber Mithra müsteeriumideks esmalt Väike-Aasias,<sup>219</sup> ei ole usutav. F. Cumont'i arvates olid tolle müsteeriumi loojateks sealsed Mithra preestrid, keda ta nimetab maagideks. Ka G. Widengren juhib tähelepanu seigale, et pärsia preestrid (maagid) propageerisid Väike-Aasias Mithra kultust,<sup>220</sup> kuid Mithra kultust ei saa veel pikemata samastada Mithra müsteeriumidega. Sama käib ka Plutarchose teate kohta, mille kohaselt Mithra kultus toodi Itaaliasse Pompeiuse vangistatud Kiliikia mereröövlike poolt.<sup>221</sup> Seega jääbki lahtiseks küsimus, millal, kus ja kuidas muutus Mithra kultus Mithrase müsteeriumiks. Kuna vanimad mälestised, mida saab kindlalt seostada Mithra müsteeriumidega, pärinevad 1. saj. lõpust p. Kr., siis ei ole võimalik tõestada, et Mithra müsteeriumid oleksid eksisteerinud juba varem.<sup>222</sup> Seepärast võib oletada, et Mithra müsteeriumid tekkisidki 1. saj. p. Kr., ning kuna vanimad tõendid nende olemasolu kohta viitavad Itaaliale,<sup>223</sup> on M. Claussi meelest

<sup>210</sup> K. Latte. *Römische Religionsgeschichte*, lk. 350. Lisaks piiriproovintsidele, kus asusid garnisonid, levis Mithra kultus ka sadamalinnade kaudu (K. Latte. *op. cit.*, *ibid.*; M. P. Nilsson. *Geschichte der griechischen Religion*, lk. 669). Mithra kultuse peamisteks levitajateks olid leegionäride kõrval ka meremehed (M. P. Nilsson. *Geschichte der griechischen Religion*, lk. 669).

<sup>211</sup> F. Cumont. *Textes et Monuments relatifs aux mysteres de Mithra*, lk. 520 jj.

<sup>212</sup> M. P. Nilsson. *Geschichte der griechischen Religion*, lk. 669.

<sup>213</sup> M. P. Nilsson. *Geschichte der griechischen Religion*, lk. 669–670.

<sup>214</sup> M. P. Nilsson. *Geschichte der griechischen Religion*, lk. 670.

<sup>215</sup> M. P. Nilsson. *Geschichte der griechischen Religion*, lk. 670.

<sup>216</sup> M. P. Nilsson. *Geschichte der griechischen Religion*, lk. 670.

<sup>217</sup> M. P. Nilsson. *Geschichte der griechischen Religion*, lk. 670; H.-D. Betz. *Mithrasreligion*, lk. 1345.

<sup>218</sup> M. P. Nilsson. *Geschichte der griechischen Religion*, lk. 670–671. Vt. ka M. J. Vermaseren. *Mithras in der Römerzeit*.

<sup>219</sup> J. Bidez, F. Cumont. *Les Mages hellenises*. I. II, Paris, 1938.

<sup>220</sup> G. Widengren. *Die Religionen Irans*, lk. 177.

<sup>221</sup> M. Clauss. *Mithras Kult und Mysterien*, lk. 14–15.

<sup>222</sup> W. Burkert. *Antike Mysterien*, lk. 14; M. Clauss. *Mithras Kult und Mysterien*, lk. 31–32.

<sup>223</sup> Vanimad kindlalt dateeritavad Mithra kultusega seotud mälestised pärinevad küll provintsidest, kuid on seotud isikutega, kes pärinesid Itaaliast (nt. XXXII Rooma kodanike vabatahtlike kohort koosnes valdavalt Itaaliast pärit meestest). See näib viitavat asjaolule, et Mithra kultus jõudis niihästi Reini kui ka Doonau äärde koos Rooma sõduritega Itaaliast (M. Clauss. *Mithras Kult und Mysterien*, lk. 31).

töenäoline, et müsteeriumid tekkisidki Itaalias.<sup>224</sup>

Kõige rohkem on põhjustanud vaidlusi küsimus, milline on Rooma keisririigis levinud Mithrase müsteeriumide suhe muinasiraani Mithra kultusega,<sup>225</sup> s. t. kas Rooma keisririigi aegset mitraismi tuleb vaadelda ühe muinasiraani Mithra kultuse erivormina või omaette (tollases mõttes) “uususundina”. Viimasena vaatleb Rooma keisririigi aegset Mithra kultust näiteks M. J. Vermaseren, kes arvab, et Rooma keisririigi aegse mitraismi side Iraani/India Mitra kultusega oli väga nõrk. M. J. Vermasereni arvates tekkis see kultus Roomas ligikaudu samaaegselt ristiusuga, säilitas vaid üksikud Pärsias ja Indiast pärinevad jooned ja on tekkinud Roomas ligikaudu samaaegselt ristiusuga.<sup>226</sup> Et Mithra kultus Rooma riigis oli võrreldes muinasiraani Mithra kultusega uus usund, ilmneb M. J. Vermasereni arvates sellest, et kõik mälestised, mida saab seostada Mithra müsteeriumidega, pärinevad keisririigi ajajärgust ja et sel kujul, nagu me tunneme Mithra kultuslegendi *mithraeum*’ide reljeefidelt, ei kohta me seda kusagil Lähis-Idas. Sealt võib leida sellest pärimusest vaid fragmente.<sup>227</sup> Sarnasel seisukohal on M. Clauss, kelle arvates otsene kontinuiteet iraani-hellenistliku Mitra kultuse ja rooma Mithrase müsteeriumi vahel ei ole tõestatav ning Mithrase müsteeriumi ei saa tuletada iraani usundi kujutlustest; viimase taustaks on tema arvates Rooma

keisririigi religioossed olud.<sup>228</sup> M. Clauss ei eita mitraismi juures iraani mõjusid siiski täielikult, kuid peab neid väheolulisteks.<sup>229</sup> Vastupidisel seisukohal on nt. F. Cumont, K. Latte ja G. Widengren. F. Cumont arvab, et Mit(h)ra(s) jäi ka läänes oluliselt iraanlikuks.<sup>230</sup> K. Latte rõhutab, et mitraism jäi ka müsteeriumiusundina tugevalt seotuks zoroastriitliku maailmapildiga,<sup>231</sup> s. t. iraani usundi pärimustega. Kõige tugevamalt on kaitsnud müsteeriumidest tuntud Mithrase identsust iraani usundi Mithraga aga G. Widengren. Ta toob selle põhjenduseks hulgaliselt argumente: mitraistlikud kogudused meenutavad oma ülesehituselt ja tavadelt vanairaani sõjalis-kultuslikke meesteliite; Mithrase roll müsteeriumides on sama, mis tal oli Partia ajajärgu eshatoloogilises kirjanduses (juht võitluses kurjuse jõududega); mitmed mitraismis olulised terminid ja epiteedid on iraani päritolu; mitraistlik sakraalkunst viitab selgelt Iraani/Partia mõjudele.<sup>232</sup> Kuna Mithra kultus oli oluline Partia armees, arvab G. Widengren, et Rooma leegionärid võisid sellega tutvuda Rooma-Partia piirialadel,<sup>233</sup> s. t. Mesopotaamias.<sup>234</sup> Vaatleme nüüd G. Widengreni argumente lähemalt.

Juba Iraanis viljelesid Mithra kultust sõjalis-kultuslikud meesteliidud. Ka hiljem jäi Mithra seal seotuks sõjaväega. Rooma keisririigi aegse Mithrase identsus Iraani Mithraga seletaks hästi, miks see kultus levis niihästi Partia kui ka Rooma armees ja

<sup>224</sup> Vt. M. J. Vermaseren. Mithras in der Römerzeit. Et Mithra kultus tekkis ligikaudselt samal ajal ristiusuga, ilmneb M. J. Vermasereni arvates ka kristlaste mitraismivastase poleemika laadist (kristlikud apoloogeetid süüdistasid mitraiste ristiusu plagieerimises) (M. J. Vermaseren, *op. cit.*, *ibid.*).

<sup>225</sup> W. Burkert. Antike Mysterien, lk. 14.

<sup>226</sup> M. J. Vermaseren. Mithras in der Römerzeit, *ibid.*

<sup>227</sup> M. J. Vermaseren. Mithras in der Römerzeit, lk. 97.

<sup>228</sup> M. Clauss. Mithras Kult und Mysterien, lk. 17. Selle kinnituseks juhib ta ms. tähelepanu ka sellele, et Mithra kultus sisaldab endas suurt hulka kreeka-rooma mütoloogia ja religioossuse elemente (M. Clauss. Mithras Kult und Mysterien, lk. 65).

<sup>229</sup> M. Clauss. Mithras: Kult und Mysterien, lk. 18.

<sup>230</sup> F. Cumont. Textes et Monuments figures relatifs aux mysteres de Mithra, lk. 19 jj., 78 jm.

<sup>231</sup> K. Latte. Römische Religionsgeschichte, lk. 351.

<sup>232</sup> G. Widengren. Die Religionen Irans, lk. 222–232.

<sup>233</sup> Mithra kultus levis kõige enam just piirprovintsidest, kus paiknesid Rooma leegionid.

<sup>234</sup> G. Widengren. Die Religionen Irans, *ibid.*

<sup>235</sup> G. Widengren. Die Religionen Irans, lk. 224.

oli mõlemal juhul tugeva militaarse värvinguga.<sup>235</sup> Hystaspese oraakli järgi oli Mithra *sancta militia* juht. Ka kirikuisa Terullianuse järgi olevat olnud kogu Mithra kultus *militia dei* (De corona 15; Adv. Marcionem I 13; De preascript. haeret. 40) ning nimetust *miles* kandsid mitraismis ka kolmanda pühitsusastme omajad. Rasked katsed, mida Mithra müstid sooritama pidid, meenutavad G. Widengreni arvates väga katseid, mida noorukid arhailises ühiskonnas meesteliidu liikmeks saamiseks sooritama pidid.<sup>236</sup> Rooma keisririigi aegses mitraismis kandis Mithra epiteete *invictus* ja *insuperabilis* (võitmatu, ületamatu). G. Widengreni arvates on see ladinakeelseks vasteks iraani *nabarzes`ele*, mis oli Mithra epiteet ka iraani usundis. On teada, et müstide kultushüüd oli *nama*. G. Widengreni järgi on see indoiraani kultuslik austamisvormel *namah*.<sup>237</sup> Neile argumentidele võiks veel juurde lisada, et nii Iraani Mithra kultuses kui ka Rooma keisririigi aegses mitraismis oli Mithra seotud päikese ja ka Mithra kõige olulisem õndsustegu, härja tapmine, pärineb iraani eshatoloogiast. G. Widengren näeb sidet ka tolle Mithra kangelasteo ja indoiraani uusaastapidustuse vahel, mille oluline koostisosa oli samuti härja tapmine.<sup>238</sup> Sama pidustusega seostab G. Widengren ka rituaalset draakonitapmist Mithra müsteeriumides.<sup>239</sup> Lõpuks juhib G. Widengren tähelepanu veel sellele, et müsteeriumide kõrgeim jumalus kannab nimetust Aion või Saeculum. On aga teada, et seda jumalust samastati iraani ajajumala Zervaniga. Zeus-Jupiteri kuju taga näib mitraismis pei-

tuvat Ohrmazd (Ahura Mazda) ja Pluoni kuju taga Ahriman. G. Widengren juhib tähelepanu sellele, et on leitud koguni mitraistlikke altareid, millel on raidkiri *deo Arimanio*.<sup>240</sup> See tõsiasi on G. Widengreni meelest kõnekas, kuna Ahriman oli ka zervanismis tõeline jumal, keda rituaalselt austati (s. t. erinevalt ortodoksses zoroastrismist, kus teda kui kurjuse kehastust ei austatud).<sup>241</sup> Paralleelid mitraismi ja zervanismi vahel on G. Widengreni meelest tõestuseks, et Rooma keisririigi aegse mitraismi juuri tuleb otsida zervanismist.<sup>242</sup> Paralleelidele mitraismi ja zervanismi vahel juhib tähelepanu ka H. Dörrie.<sup>243</sup>

Kuigi mõned mitraismile omistatud iraani usundist pärinevad ideed (võitlus hea ja kurja vahel) ei ole leidnud allikalist kinnitust, on Rooma Mithrasel ometi mitmeid kokkupuutepunkte Iraani Mithraga. Mõlema jumala näol on tegemist "päikese-sõja-veise-viljakusjumalaga" (J. Puhvel).<sup>244</sup> Kuigi Rooma keisririigi aegset mitraismi ei saa otseselt tuletada iraani usundist ja teda peab vaatlema hilisantiikse "uususundina", mis kuulub müsteeriumiusundite hulka, ei ole alust kahelda, et mitraism on kasutanud ka iraani päritoluga motiive (Mithra kui päikesejumal, härja ohverdamine igavese elu andmiseks). Nende olemasolus ei ole aga midagi erakordset, sest alates ajast, mil Iraan lülitati Aleksander Suure vallutuste tulemusena<sup>245</sup> hellenistliku maailma koosseisu, on olnud iraani kultuuri mõju täheldatav kogu hellenistlikus maailmas ning me näeme seda vaimuelu erinevates valdkondades (keeles, kirjanduses, kunstis jne).<sup>246</sup>

<sup>236</sup> G. Widengren. Die Religionen Irans, lk. 224–225.

<sup>237</sup> G. Widengren. Die Religionen Irans, lk. 225.

<sup>238</sup> G. Widengren. Die Religionen Irans, lk. 228. Pidustuse kohta vt. lähemalt G. Widengren, *op. cit.*, lk. 46–47.

<sup>239</sup> G. Widengren. Die Religionen Irans, lk. 229.

<sup>240</sup> G. Widengren. Die Religionen Irans, lk. 225.

<sup>241</sup> G. Widengren. Die Religionen Irans, *ibid.*

<sup>242</sup> G. Widengren. Die Religionen Irans, lk. 225.

<sup>243</sup> H. Dörrie. Mysterien (in Kult und Religion) und Philosophie, lk. 353–354.

<sup>244</sup> J. Puhvel. Vördlev mütoloogia, lk. 108.

<sup>245</sup> Vallutas Iraani aastatel 334–330 e. Kr.

<sup>246</sup> K. Rudolph. Die Gnosis. Wesen und Geschichte einer spätantiken Religion. Unveränderter Nachdruck der dritten durchgesehenen und ergänzten Auflage, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1994, lk. 302; K. Rudolph. Stand und Aufgaben in der Erforschung des Gnostizismus. – Gnosis und Gnostizismus. Herausgegeben von Kurt Rudolph, Darmstadt, 1975, lk. 537, 541.

## Mitraismi kui religiooni häbumine

Alates 2. saj. keskpaigast tekkisid mitraismil kokkupuuted ristiusuga. Varakristlikud apoloogeetid (Justinus Märter, Tertullianus) hakkasid avastama kokkupuutepunkte mitraismi ja kristluse vahel. Nad süüdistasid mitraiste ristiusu ideede plagieerimises (eeskätt puudutas see kultussöömaaega ja selle tähendust), ehkki tänapäeval ollakse seisukohal, et mitraism ei ole midagi ristiusust “laenanud” – sarnaseid jooni kahe usundi vahel seletatakse nüüd sellega, et mõlemad usundid pärinesid ühest ja samast hellenistlik-orientaalsest miljööst.<sup>247</sup> Nagu mitraismi, nii on vaadeldud ka varast kristlust müsteeriumi-usundina.<sup>248</sup> Fenomenoloogiliselt kuuluvad mõlemad seega ühte ja samasse usunditüüpi – nad on lunastususundid. See, nagu ka mitraismile omane lojaalsus Rooma riigile, olid M. Claussi arvates asjaolud, mis kergendasid mitraistide üleminekut ristiusku.<sup>249</sup> See toimus koos ristiusu saamisega Rooma riigiusundiks, mis põhjustaski mitraismi väljasuremise. Mitraism häabus seega koos teiste mittekristlike usunditega Rooma riigis<sup>250</sup> ja ta unustati täielikult. Kui näiteks Isisest kui paganlikust jumalannast säilis mälestus veel ka keskajal, siis mälestus Mithrast kadus jäljetult.<sup>251</sup>

<sup>247</sup> M. Clauss. *Mithras Kult und Mysterien*, lk. 175.

<sup>248</sup> Nii näiteks Van den Broek (vt. R. van den Broek. *Frühchristliche Religion. – Die orientalischen Religionen im Römerreich*. M. J. Vermaseren (toim.), Leiden, 1981, lk. 363).

<sup>249</sup> M. Clauss. *Mithras Kult und Mysterien*, lk. 179.

<sup>250</sup> Mündileidude põhjal *mithraeum*’idest võib öelda, et see toimus kõikjal 4. saj. jooksul. 5. saj.-st pole tõendeid enam ühegi *mithraeum*’i edasitugutsemisest (M. Clauss. *Mithras Kult und Mysterien*, lk. 178).

<sup>251</sup> M. Clauss. *Mithras Kult und Mysterien*, lk. 178.

### Jaan Lahe

(1971)

Lõpetas 1999. a. EELK Usuteaduse Instituudi usuteaduskonna teoloogiamagister 2004. Praegu on Jaan Lahe EELK Paldiski Nikolai koguduse õpetaja. Jaan Lahe uurimisvaldkondadeks on Uus Testament ja hilisantiigi religioonilugu, kitsamaks uurimisteemaks juutluse, gnoosise ja algkristluse suhted, mille kohta ta on avaldanud ka raamatu (“Gnoosis ja algkristlus”, esimene trükk 2001, 2., parandatud ja täiendatud trükk 2004).